

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ-ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**ΓΑΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΖΥΓΙΟ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΑΡΑΝΑΥΤΗ ΑΡΓΥΡΩ

ΕΠΙΒΛΕΨΗ: ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2019

Περιεχόμενα:

Πρόλογος..... σελ. 4

ΕΝΟΤΗΤΑ I

Εισαγωγικά σελ. 5

Γάμος σελ. 6

Mehr σελ. 12

Γάμοι Οθωμανικής Σουλτανικής Οικογένεια σελ. 13

ΕΝΟΤΗΤΑ II

Το Διαζύγιο σελ. 16

Γάμοι και Διαζύγιο σελ. 16

Περιουσιακά θέματα και κηδεμονία παιδιών σελ. 23

ΕΝΟΤΗΤΑ III

Γάμος, Διαζύγιο, Πολυγαμία και Οικογενειακό Δίκαιο στην Ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία σελ. 26

Επίλογος..... σελ. 38

Βιβλιογραφία σελ. 39

Διαδικτυακοί Τόποι σελ. 40

Πρόλογος

Η οθωμανική μουσουλμανική κοινωνία γαλουχημένη σε ένα καθαρά πατριαρχικό μοντέλο, αντίστοιχα και η Δύση, αυτόματα τοποθετεί το ρόλο του άντρα σε ανώτερη θέση από εκείνο της γυναίκας¹. Υπό αυτή την οπτική, φαινομενικά, ο ερχομός ενός κοριτσιού φαντάζει να επιβαρύνει επιπλέον, από οικονομικής άποψης, τα μέλη της οικογένειας. Αντίθετα σε αυτή την οπτική, σύμφωνα με τις εντολές του Κορανίου ο ερχομός ενός παιδιού στο κόσμο πρέπει να αποτελεί γεγονός μεγάλης χαράς κάθε πιστού μουσουλμάνου, δίχως να επηρεάζεται αρνητικά βάσει φύλου. Εντός θρησκευτικού πλαισίου, επομένως, τα βρέφη θηλυκού γένους θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με την ίδια χαρά και ευγνωμοσύνη προς το Θεό με βρέφη αρσενικού γένους. Ο Robert Mantran παρατηρεί πως εντός κοινωνικών πλαισίων τα κορίτσια χαίρουν, ύστερα από τη γέννηση τους, και πάλι χαράς τη στιγμή του γάμου τους.

Σύμφωνα με τον Robert Mantran: «Τα κορίτσια ξαναγίνονται σημαντικά τη στιγμή του γάμου τους»². Η ιδέα του μουσουλμανικού γάμου υποστηρίζει την ένωση άντρα και γυναίκας εντός ενός θρησκευτικού πλαισίου, όπου ο Θεός ευλογεί το γάμο. Είναι συνάμα μία κοινωνική αναγνώριση παράλληλων δικαιωμάτων καθώς και υποχρεώσεων ανάμεσα στη σχέση δύο ατόμων. Ο θρησκευτικός γάμος και στο κόσμο του Ισλάμ, όπως όλων ίσως των θρησκειών ανά το κόσμο, αναγνωρίζει τη σύναψη γάμου μόνον μεταξύ δύο ατόμων με σκοπό τη διαιώνιση του ανθρώπινου είδους.

Με άλλα λόγια ο θεσμός του γάμου είναι η παράλληλη σύζευξη δύο ατόμων που αναγνωρίζονται από τη κοινωνία ως μονάδα. Στη περίπτωση του Ισλάμ η σύζευξη των δύο φύλων αναγνωρίζεται από τη κοινωνία μέσω ενός συμφώνου με θρησκευτικό πρόσημο. Η Οθωμανική αυτοκρατορία ως ένα θεοκρατικό «κράτος» με ελεώ Θεού... Σουλτάνο δίνει την «άδεια» του σε άτομα διαφορετικού φύλου να παντρευτούν μεταξύ τους. Καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ο γάμος είχε καθαρά

¹ Robert Mantran, Η καθημερινή ζωή στη Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, Αθήνα, 2008, σ. 245-247.

² Όπως παραπάνω, σ. 251.

θηρσκευτική χροιά. Η παρούσα εργασία εστιάζει στο μουσουλμανικό γάμο και διαζύγιο, τις διαπροσωπικές σχέσεις μουσουλμάνων γυναικών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο μουσουλμανικός γάμος είναι δομημένος με τέτοιο τρόπο ώστε να προστατεύεται η περιουσία των δύο μελών και τα δικαιώματα των απογόνων, τα οποία ίσως προκύπταν από τη σύναψη του γάμου³.

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι

Εισαγωγικά

Για ένα μεγάλο διάστημα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τις νομικές υποθέσεις όριζε, έως και την περίοδο των Νεότουρκων, η νομική Σχολή Hanafi⁴. Η θέση των μουσουλμάνων συζύγων σύμφωνα με το Hanafi ορίζονταν ως εξής. Με σκοπό τη σωστή εφαρμογή και διάταξη του νόμου το σύνολο των ατόμων που αποτελούσαν το πληθυσμό χωρίζονταν νομικά σε ξεχωριστές κατηγορίες, άντρες και γυναίκες. Ο νόμος έβλεπε και αντιμετώπιζε διαφορετικά τις δύο αυτές ανθρώπινες οντότητες. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που επέβαλε η Shari'a διέφεραν σημαντικά ανάμεσα στα δύο φύλα. Διαφορετική νομική βαρύτητα διέθετε ένας μουσουλμάνος άντρας από μία μουσουλμάνη γυναίκα και το αντίστροφο. Εξίσου διαφορετική ήταν παράλληλα η νομική υπόσταση ενός μη μουσουλμάνου άντρα και μη μουσουλμάνης γυναίκας, καθώς και των σκλάβων. Επομένως, η κατηγοριοποίηση ήταν σημαντική ως προς την ορθή τήρηση του νόμου, ο οποίος Νόμος δεν αναγνώριζε την ίση αντιμετώπιση ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη, σε ελευθέρους και μη⁵. Η εν λόγω κατηγοριοποίηση έδινε στο κάθε άτομο διαφορετική αξία και κοινωνική θέση μέσα στη κοινωνία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η γενική και ουσιωδέστερη αρχή του συστήματος βρίσκεται στο γεγονός πως η γυναίκα κατείχε το μισό της αξίας του άντρα. Εκτενέστερα, μία μη μουσουλμάνη γυναίκα κατείχε επίσης το μισό της αξίας από μία μουσουλμάνη και ούτω κάθε εξής. Το οθωμανικό νομικό σύστημα, επομένως, αναγνωρίζει τα νομικά δικαιώματα και

³ C. Imper, «*Women, Marriage and Property: Mahr in the Behcetul Fetava of Yeniseheri Abdullah*», Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Brill, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 81.

⁴ C. Imper, «*Women, Marriage and Property: Mahr in the Behcetul Fetava of Yeniseheri Abdullah*», Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Brill, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 81

⁵ Τουλάχιστον μέχρι τις μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα.

υποχρεώσεις του πληθυσμού του μέσα από τις κατηγορίες συνόλων και υποσυνόλων ομάδων της επικράτειας του. Το βασικό κριτήριο φυσικά ήταν θρησκευτικού χαρακτήρα. Η Οθωμανική αυτοκρατορία είναι ένα θεοκρατικό κράτος την αρχή του οποίου κατείχε η γενιά ενός ανθρώπου, η δυναστεία του Οσμάν. Η Shari'a, ο νόμος του Κορανίου, για τους μουσουλμάνους ο νόμος του Θεού προς τους ανθρώπους, αποτελούσε παράλληλα με θρησκευτικό κείμενο και το νομικό δίκαιο της αυτοκρατορίας. Ακόμα και οι σουλτανικές διατάξεις όφειλαν να υπακούν στη Shari'a⁶. Για αυτούς ακριβώς τους λόγους ο νόμος της διαδοχής όριζε την προτεραιότητα του άντρα. Οι μουσουλμάνες γυναίκες έρχονταν δεύτερες μετά τους άντρες της οικογένειας τους σε κληρονομικά ζητήματα. Η μουσουλμάνα γυναίκα δικαιούταν, πιο συγκεκριμένα, μισής αξίας περιουσίας από εκείνη του άρρενα συγγενή της⁷.

Γάμος:

Ο θεσμός του γάμου υποστηριζόταν από το Ισλάμ ώστε να εξασφαλιστεί η φυσική αναπαραγωγή του κράτους, αλλά και προς αποφυγήν ανάπτυξης παράνομων σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων εντός του κοινωνικού πλαισίου⁸. Δεδομένου, λοιπόν, πως ο νόμος τοποθετούσε τις μουσουλμάνες γυναίκες σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνο ενός άνδρα μουσουλμάνου, τις υποχρέωνε αυτόματα σε μία νόμιμη επιτήρηση από τον πλησιέστερο άνδρα συγγενή από τη πλευρά της οικογένειας του πατέρα. Όταν μία μουσουλμάνα σύναπτε γάμο αυτόματα η επίβλεψη της περνούσε από τον πατέρα προς το σύζυγο⁹. Ο ισλαμικός νόμος απαγορεύει στις μουσουλμάνες γυναίκες τη σύναψη γάμου με μη μουσουλμάνο. Η συγκεκριμένη απαγόρευση ίσως αναφερόταν από το γεγονός της κατηγοριοποίησης στο οποίο αναφέρθηκα ήδη παραπάνω.

Ο παρακάτω ισχυρισμός αποτελεί προσωπικό συμπέρασμα. Από τη στιγμή που μία μουσουλμάνα διέθετε τη μισή νομική αξία από εκείνη ενός μουσουλμάνου άντρα τότε κατά την ίδια λογική ένας μη μουσουλμάνος είχε κι εκείνος με τη σειρά του μικρότερη νομική αξία από μία μουσουλμάνα. Επομένως, ένας μη μουσουλμάνος όντας

⁶ Κάθε σουλτανικό διάταγμα αναφερόταν πάντοτε σε κάποια από τις σούρες του Κορανίου προκειμένου να «επικυρωθεί» και με θρησκευτικό πρόσημο ο λόγος του Σουλτάνου.

⁷ C. Imper, «Women, Marriage and Property: Mahr in the Behcetül Fetava of Yeniseheri Abdullah», Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Brill, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 82.

⁸ Bilgehan Pamuk, *Conditional Divorce in Ottoman Society: A Case from Seventeenth-Century Erzurum*, bilig, Χειμώνας/2008, αρ. 44 σ. 112

⁹ Η στη περίπτωση που ο πατέρας δε ζούσε, ο παππούς της από τη πλευρά του πατέρα της κατείχε αυτό το ρόλο.

κατώτερος δεν είχε το δικαίωμα σύναψης γάμου μαζί της, παρεκτός αν αποφάσιζε να εξισλαμιστεί. Σε αυτή τη περίπτωση αποκτούσε ίση νομική αξία με τους υπόλοιπους μουσουλμάνους άντρες και στη συνέχεια ήταν δυνατό να προχωρήσει κανονικά σε γάμο.

Νομικά η έννοια του γάμου είναι μη σχετική της συντροφικότητας. Η τελική λογική της ιδέας του γάμου βρίσκεται όχι στην συμφωνία για σύναψη κοινού βίου και οικογένειας μεταξύ μουσουλμάνου και μουσουλμάνας, αλλά στη σύναψη μίας πατριαρχικής μονάδας μέσα στην οθωμανική πατριαρχική κοινωνία¹⁰. Για αυτό το λόγο ο άντρας είχε το δικαίωμα να παντρευτεί έως και τέσσερις συζύγους, ενώ παράλληλα διέθετε όσες παλλακίδες επιθυμούσε¹¹. Αντίθετα, από την άλλη μεριά στις μουσουλμάνες δεν αναγνωριζόταν κάτι τέτοιο. Η μουσουλμάνα οφείλει να έχει μόνο ένα σύζυγο. Ο σύζυγος διαθέτει ανώτερη αξία στα μάτια του νόμου, ενώ είναι εκείνος που πλέον την επιβλέπει και αυτός είναι και ο λόγος κατά τον οποίο σε περίπτωση διευρυμένης οικογένειας το παιδί, το οποίο γεννήθηκε από κάποια παλλακίδα του, μέσω της αναγνώρισης από τον ίδιο, αποκτά ίσα δικαιώματα με τα δικαιώματα των παιδιών της συζύγου. Έτσι δε μεταφέρεται η κοινωνική θέση της παλλακίδας στο παιδί της. Αναγνωρίζεται κανονικά ως νέο μέλος της οικογένειας έχοντας ίσα δικαιώματα συγκριτικά με τα παιδιά που έχουν αποκτηθεί από τη σύζυγο.

Σύμφωνα με τις καταγραφές της Lucy Mary Jane Garnett σε ταξίδι της στη Κωνσταντινούπολη, τον 19^ο αιώνα, αναφέρει πως τη πρωτοβουλία του γάμου έπαιρνε η οικογένεια¹². Στο βιβλίο της *Turkey of the Ottomans* αναφέρει πως τη στιγμή που οι γονείς έκριναν πως το παιδί τους έχει φθάσει επιτέλους σε κατάλληλη ηλικία προς γάμο η μητέρα έπαιρνε τη κατάσταση στα χέρια της. Η μητέρα του γαμπρού, εάν ήδη δεν είχε καταλήξει σε κάποια κατάλληλη μέλλουσα νύφη, έπαιρνε τη πρωτοβουλία να την αναζητήσει μέσα από τον προσωπικό της κύκλο. Υποψήφιος ήταν οι ανύπαντρες κόρες του φιλικού της περιβάλλοντος, ενώ παράλληλα οι πλανόδιες πωλήτριες που περνούσαν από σπίτι σε σπίτι επιστρατεύονταν για τον ίδιο σκοπό. Οι γυναίκες αυτές μπαينوέβγαιναν ανά τακτά χρονικά διαστήματα σε κάθε σπίτι από γειτονιά σε γειτονιά ώστε να πουλήσουν τηπραμάτεια τους. Κατά αυτό το τρόπο, διέθεταν τη δυνατότητα

¹⁰ Bilgehan Pamuk, *Conditional Divorce in Ottoman Society: A Case from Seventeenth-Century Erzurum*, bilig, Χειμώνας / 2008, αρ. 44, σ. 112

¹¹ Υπάρχουν βέβαια προϋποθέσεις, οι οποίες πρέπει να πληρούνται για τη δημιουργία μιας διευρυμένης οικογένειας. Θα αναφερθούν στη συνέχεια.

¹² Lucy Mary Jane Garnett, *Turkey of the Ottomans*, Pitman, London, 1934, σ. 211.

να μπαίνουν εντός της οικίας ανύπαντρων κοριτσιών. Στις επισκέψεις τους, εκθέτοντας τηπραμάτεια τους, έβλεπαν το σπίτι, την οικογένεια και την ίδια τη κοπέλα. Μπορούσαν με αυτό το τρόπο να πληροφορήσουν την μελλοντική πεθερά για όλα όσα διαπίστωσαν κατά την επίσκεψη τους, τόσο για την υποψήφια νύφη, όσο για το οικογενειακό περιβάλλον όπως και για το ίδιο το σπίτι -περιοχή, οικογενειακή ατμόσφαιρα κτλ.-. Οι πλανόδιες πωλήτριες υφασμάτων, επομένως, λειτουργούσαν ως έμμεσα ή άμεσα μεσολαβητικά όργανα. Ενημέρωναν ποιες οικογένειες είχαν όμορφες και σε ηλικία γάμου κόρες¹³.

Ο γάμος στο κόσμο του Ισλάμ ως προς τη σύναψη του δεν είναι παρά ένα συμβόλαιο αποτελούμενο από δύο μέρη, εκείνο του άνδρα και εκείνο της γυναίκας. Προκειμένου το εν λόγω συμβόλαιο του γάμου να θεωρηθεί έγκυρο απαραίτητο ήταν να αποτελείται τόσο από την προσφορά από το μέρος του γαμπρού, όσο και σε δεύτερο επίπεδο από την αποδοχή της προσφοράς από την νύφη. Στη συνέχεια εν αντιθέσει με τις δυτικές συνήθειες κατά τις οποίες η τέλεση του γάμου γινόταν με τη φυσική παρουσία και των δύο ταυτοχρόνως στον ίδιο χώρο, στον ναό σύναψης του μυστηρίου η ισλαμική παράδοση από την άλλη δεν απαιτεί τη φυσική παρουσία και των δύο στον ίδιο χώρο.

Κατά τη σύναψη, πιο συγκεκριμένα, του γάμου δεν είναι απαραίτητη ούτε η παρουσία του γαμπρού, ούτε βέβαια και της νύφης. Η σειρά της εξακρίβωσης ερχόταν όχι πολύ αργότερα. Σημαντικό ρόλο στην εύρεση και επιλογή μίας επίδοξης νύφης έπαιζε το χαμάμ . Εντός του χαμάμ οι γυναίκες είχαν ευκαιρία συναναστροφής με άλλες γυναίκες. Τα χαμάμ ήταν σημείο συνάντησης για όλες τις γυναίκες της περιοχής. Εκεί μπορούσαν να συναναστραφούν με γυναίκες οι οποίες βρίσκονταν εκτός του ευρύτερου οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

Στη συνέχεια αν και εφόσον οι συναντήσεις που πραγματοποιούνταν μεταξύ των δύο πλευρών κρίνονταν και από τις δύο επιτυχημένες ο γάμος προχωρούσε κανονικά. Με την είσοδο της νύφης στο νέο σπίτι του άντρα της η σύζυγος περνούσε από την εξουσία της πατρικής της οικογένειας στην εξουσία του συζύγου και της μητέρας του . Καθώς λογικά ο άντρας ήταν εκείνος που εργαζόταν κατά τη διάρκεια της ημέρας, η νύφη περνούσε αρκετά μεγάλο διάστημα της ημέρας με τη πεθερά της. Κατά τη διάρκεια του γάμου εξασφαλιζόταν από το σύζυγο ένα ποσό συντήρησης της συζύγου. Το *nafaqa* όπως αλλιώς ονομάζεται ορίζεται καταβλητέο από τη μέρα κιόλας αφίξεως της νύφης

¹³ Lucy Mary Jane Garnett, *Turkey of the Ottomans*, Pitman, London, 1934, σ. 211.

στο σπίτι του γαμπρού είτε κατά τον «επίλογο» του γάμου τους. Η περίοδος πληρωμής του ποσού κρατά έως την ημέρα θανάτου οποιουδήποτε από τα δύο μέλη του ζεύγους, είτε σε περίπτωση διαζυγίου έως και τη λήξη της περιόδου που έπεται του διαζυγίου .

Ένας μουσουλμάνος άνδρας είχε τη δυνατότητα να είναι παντρεμένος την ίδια στιγμή με έως και τέσσερις συζύγους, ενώ παράλληλα είχε όσες παλλακίδες μπορούσε να αντέξει οικονομικά. Η πολυγαμία έδινε τη δυνατότητα στο σύζυγο απόκτησης μίας νέας συζύγου χωρίς αυτό να συνεπάγεται αυτόματα το χωρισμό του με την προηγούμενη και ταυτόχρονα δεν του απέκλειε το ενδεχόμενο να πραγματοποιήσει και έναν επιπλέον γάμο. Στο σύζυγο δινόταν έτσι η ευκαιρία αύξησης πιθανοτήτων για τη γέννηση ενός άρρενα απόγονου από μία ή περισσότερες από εκείνες -σύζυγος ή παλλακίδα-. Τη γέννηση δηλαδή ενός αγοριού, το οποίο μπορούσε να του χαρίσει μία σύζυγος και μία άλλη όχι. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο έπαιξε αυτός ο παράγοντας ως προς το θεσμό του χαρεμιού για την σουλτανική οικογένεια όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω.

Η πλανόδια πωλήτρια, η οποία λειτουργούσε ως προξενήτρα σε κάποιες περιπτώσεις την επόμενη φορά έφθανε με τη συνοδεία της ενδιαφερόμενης μητέρας. Σύμφωνα με τον Robert Mantran: « Τα κορίτσια ξαναγίνονται σημαντικά¹⁴ τη στιγμή του γάμου τους [...]»¹⁵. Με την επίσκεψη της μητέρας του γαμπρού στο σπίτι ως μία πρώτη γνωριμία διαπιστωνόταν δια ζώσης όλα όσα η πλανόδια πωλήτρια είχε ενημερώσει τη πεθερά. Η μητέρα της υποψήφιας νύφης καταλαβαίνοντας περί τίνος πρόκειται καλωσόριζε τους επισκέπτες στην οικία της ενώ παράλληλα φρόντιζε γρήγορα να παροτρύνει την κόρη της, εάν έβλεπε θετικά τις εξελίξεις, να ετοιμαστεί προσέχοντας ιδιαίτερα την εμφάνιση της.

Στο τέλος της επίσκεψης σύμφωνα με το έθιμο όπως αναφέρεται από τη Lucy Garnett οι δύο μητέρες συζητούσαν μεταξύ τους και η μητέρα του υποψήφιου γαμπρού ανέφερε το σκοπό της επίσκεψης της. Συμπερασματικά θα κατέληγε κανείς μέσα από τις διηγήσεις της Garnett, του 19^{ου} αι., πως οι γάμοι των Οθωμανών μουσουλμάνων γυναικών συνάπτονταν κατόπιν συννοικεσίου πράγμα στο οποίο έμμεσα φέρεται να

¹⁴ Εννοώντας από τη στιγμή που γεννιούνται και έπειτα.

¹⁵ Robert Mantran, Η καθημερινή ζωή στη Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, Αθήνα, 2008, σ. 251.

υπάρχει διαφορετική άποψη από τη Nihan Altinbas στο *Marriage in the Late Ottoman Empire*¹⁶. Σε παρακάτω ενότητα θα αναλύσουμε εκτενέστερα την παραπάνω αντίθεση.

Εικόνα 1. Μουσουλμανική γαμήλια πομπή στη Κωνσταντινούπολη, 1727. Πιθανόν γάμος υψηλόβαθμου αξιωματούχου.¹⁷

Η γυναίκα κατά τον νόμο της shari'a τοποθετείται χαμηλότερα του άνδρα. Χαίρει δικαιωμάτων αλλά και παράλληλα υπόκειται σε υποχρεώσεις σύμφωνα με τον ιερό ισλαμικό νόμο. Όμως, σε καμία περίπτωση δεν αναγνωρίζεται από αυτόν ισότητα ή ισονομία μεταξύ του ζεύγους. Η γυναίκα βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση «πίσω» από τον άνδρα της. Ως μία αντανάκλαση των δεδομένων της θρησκείας τοποθετημένη σε ιδιωτικό επίπεδο μέσα στην κοινωνία, εντός του πλαισίου του γάμου. Σε μία πατριαρχική κοινωνία, όπου ο άνδρας παραδείγματος χάριν είναι ισχυρότερη πηγή μαρτυρίας από εκείνη της γυναίκας. Ανάμεσα στις δύο μαρτυρίες ενός άνδρα και μίας γυναίκας, η μαρτυρία του πρώτου υπολογίζεται με μεγαλύτερη βαρύτητα από εκείνη της γυναίκας. Χρειαζόταν η μαρτυρία δύο γυναικών ώστε να ανατραπεί τη μαρτυρία ενός άνδρα.

Κατά τον ίδιο τρόπο και στα πλαίσια του γάμου η οικογένεια θα σχηματιζόταν στα πλαίσια μίας πατριαρχίας και επιβολής του συζύγου αναγνωρισμένη από το θρησκευτικό νόμο. Τη στιγμή του γάμου της η γυναίκα περνά ουσιαστικά από την

¹⁶ Nihan Altinbas, Journal of History, «*Marriage in the Late Ottoman Empire*», Sage, X.T., 2014.

¹⁷ Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη. <http://el.travelogues.gr/item.php?view=36965> . Τελευταία επίσκεψη 29/05/19.

επίβλεψη του πατέρα της σε αυτή του συζύγου. Παρότι η συγκατάθεση της νύφης είναι απαραίτητη για τη σύναψη του γάμου ο πατέρας της έχει το δικαίωμα να απαντήσει για εκείνη εάν η νύφη τελεί το πρώτο της γάμο. Στην περίπτωση που η νύφη είναι διαζευγμένη ή χείρα¹⁸ είναι απαραίτητη η συγκατάθεση της ίδιας για τη σύναψη του γάμου¹⁹.

Σύμφωνα με τον ιερό ισλαμικό νόμο οι άνδρες μουσουλμάνοι έχουν τη δυνατότητα να παντρευτούν έως τέσσερις συζύγους αλλά και να έχουν στη διάθεση τους όσες παλλακίδες επιθυμούσαν. Βασική προϋπόθεση, όμως, είναι να μπορούν να συντηρούν αξιοπρεπώς τις γυναίκες αυτές. Ο άντρας πρέπει να είναι σε θέση να συντηρήσει όχι μόνο τις τέσσερις συζύγους του, τις παλλακίδες και τυχόν προσωπικό του σπιτιού του αλλά και τα παιδιά, τα οποία θα έχει αποκτήσει από όλες εκείνες.

Η πολυγαμία συναντιόταν σε ανώτερα οικονομικά στρώματα. Οι απλοί μουσουλμάνοι υπήκοοι, επομένως, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν ήταν σε θέση να προχωρήσουν στη σύναψη περισσότερων από έναν γάμο και να επωμιστούν κατά αυτό τον τρόπο την ευθύνη και την υποχρέωση να συντηρήσουν ένα διογκωμένο νοικοκυριό με τις ανάλογες καθημερινές ανάγκες τις οποίες θα έχει μία πολυάριθμη οικογένεια. Η πολυγαμία ήταν υπόθεση ιδιαιτέρως ευκατάστατων ανδρών, εύπορων εμπόρων ή ατόμων τα οποία κατείχαν υψηλές διοικητικές θέσεις. Στη πλειοψηφία τους οι απλοί μουσουλμάνοι διέθεταν μία σύζυγο ακριβώς όπως και οι χριστιανοί. Αντίθετα οι μουσουλμάνες γυναίκες παντρεύονταν μόνο έναν σύζυγο. Τη δυνατότητα ενός δεύτερου ή παραπάνω γάμου την αποκτούσαν είτε κατόπιν χηρείας είτε κατόπιν διαζυγίου.

Οποιαδήποτε σχέση μεταξύ δύο ατόμων του αντίθετου φύλου έξω από τα πλαίσια του γάμου, η συναναστροφή με έναν μη mahram συγγενή αποκαλούνταν haram, το οποίο σημαίνει απαγορευμένο²⁰. Μία σχέση απαγορευμένη η οποία τιμωρούνταν στα ιεροδικαστήρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατόπιν καταγγελίας ως zina. Έτσι για λόγους αποφυγής σχέσεων zina άντρες, οι οποίοι έκαναν συχνά ταξίδια λόγω του επαγγέλματος τους, όπως οι έμποροι, προχωρούσαν στη σύναψη των λεγόμενων kebin γάμων. Οι kebin ήταν γάμοι προσωρινοί, οι οποίοι από την ίδια τη στιγμή της

¹⁸ Όπως παραπάνω, σ.86.

¹⁹ Όπως παραπάνω, σ. 86.

²⁰ Μη «mahram» άνδρες συγγενείς λέγονται όλοι οι υπόλοιποι άντρες εκτός από τον πατέρα της, τον αδελφό της, τον αδελφό του πατέρα και της μητέρας όπως και οι παππούδες της.

εκτέλεσης τους υπήρχε η προοπτική της λήξης του ύστερα από την πάροδο ενός διαστήματος, όταν ο άνδρας θα έφευγε. Εντός ενός χρονικού διαστήματος το ζευγάρι χώριζε. Στη συνέχεια ο σύζυγος παραχωρούσε στη πρώην σύζυγο του ένα χρηματικό ποσό ως αποζημίωση προς τη πρώην σύζυγο του. Το ποσό αντιστοιχούσε με το τμήμα του mehr το οποίο δε δινόταν εξαρχής με τη τέλεση του γάμου. Το mehr, ειδικότερα ήταν, συνηθέστερα υλικής φύσεως συμφωνημένο αντικείμενο που δινόταν από τον άντρα στη γυναίκα κατά τη σύναψη του γάμου. Ήταν, όμως, μία τέτοια πρακτική ηθική;

Πρέπει κάπου εδώ να διευκρινιστεί το γεγονός πως η πρακτική των kebin γάμων δεν υποστηριζόταν από την ισλαμική θρησκεία η οποία βλέπει το γάμο ως ένα σημαντικό γεγονός το οποίο δεν αποσκοπεί στο διαζύγιο. Το διαζύγιο αναγνωριζόταν μεν ως η λύση ώστε το ζευγάρι να μην «υποκρίνεται» εντός μίας ένωσης. Το διαζύγιο άλλωστε ήταν μεν κάτι το επιτρεπτό ωστόσο όχι κάτι το επιθυμητό.

Το γαμήλιο συμβόλαιο έχει μεγάλη σημασία στα δικαιώματα και στις αξιώσεις της συζύγου κατά την διάρκεια του έγγαμου βίου από τον άντρα της. Όπως σε κάθε συμβόλαιο έτσι και σε αυτό του γάμου τα δύο μέρη μπορούν να διαπραγματευτούν και να συμφωνήσουν τους όρους της κοινής τους ζωής. Στο γαμήλιο συμβόλαιο συμπεριλαμβάνονται όροι τους οποίους θέτει το ζευγάρι. Ανάμεσα σε αυτούς τους όρους μπορεί για παράδειγμα να έχει διευθετηθεί αν η σύζυγος δεχόταν ή όχι ο σύζυγος της να τελέσει έναν άλλο γάμο με μία άλλη σύζυγο. Στο συμβόλαιο του γάμου καταγραφόταν επίσης το ποσό της προίκας mehr.

To Mehr:

Το mehr ή αλλιώς mahr είναι η προίκα η οποία δινόταν από τον άντρα προς τη γυναίκα. Επομένως το mehr είναι η προίκα που υποσχόταν ο μέλλον σύζυγος να δώσει στη σύζυγο του. Δινόταν ως δώρο από τον άντρα προς τη γυναίκα, το οποίο είθισται να είναι ένα χρηματικό ποσό. Η μορφή, όμως, του mehr μπορούσε να είναι χωρίς υπερβολή οποιαδήποτε. Θα μπορούσε να είναι ένας κήπος, κοσμήματα, ακόμα κι ένα σπίτι ή ο,τιδήποτε άλλο. Παραδοσιακά το ζευγάρι αντάλλασσε δώρα και η νύφη

αντίστοιχα έδινε το δικό της δώρο προς το γαμπρό²¹. Το δώρο του άντρα προς τη γυναίκα δεν ήταν η προίκα -mehr- την οποία με άλλα λόγια, είτε έχει ήδη προφέρει στη νύφη, είτε έχει δώσει ένα μέρος του σε εκείνη, είτε υπόσχεται πως θα προφέρει κατά τη διάρκεια του γάμου. Το δώρο και η προίκα δεν συγχέονται. Το δώρο ήταν μία ήταν μία μη υποχρεωτική πρακτική για τη σύναψη του γάμου. Ήταν μία ανταλλαγή δώρων μεταξύ δύο συζύγων ίσως ως μία απλά ευγενική χειρονομία. Το χρηματικό ποσό ή το αντικείμενο, το οποίο προσφερόταν από το σύζυγο προς τη σύζυγο ως προίκα βρισκόταν υπό κανονικούς όρους στη δική της αποκλειστική κρίση πώς θα αποφάσιζε να το χρησιμοποιήσει.

Με άλλα λόγια η παρέμβαση των γονιών ή των κηδεμόνων της ως προς τη προίκα της βρίσκεται εκτός των κανόνων του ιερού νόμου. Από την άλλη το ποσό όφειλε να είναι τέτοια ώστε να μην υποτιμά την αξία της νύφης, ενώ παράλληλα να είναι ανάλογο της οικονομικής κατάστασης του γαμπρού. Το ζήτημα της «υποτίμησης» αφορούσε την οικονομική κατάσταση της οικογένειας της νύφης όπως και την οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο γαμπρός.

Πιο συγκεκριμένα, «υποτίμηση» μπορούσε να συμβεί σε δύο περιπτώσεις. Στην πρώτη περίπτωση εάν ο σύζυγος έδινε μία δυσανάλογη προίκα προς τη νύφη σε συνάρτηση με την οικονομική δυνατότητα της οικογένειας της. Στη δεύτερη περίπτωση εάν ο σύζυγος έδινε δυσανάλογη προίκα προς τη νύφη, όμως αυτή τη φορά σε συνάρτηση με την οικονομική δυνατότητα του ίδιου. Κατά αυτό τον τρόπο, φαινομενικά είχε προσβάλει την αξία την οποία εκτιμά πως έχει η νέα του σύζυγος. Άλλωστε, το mehr ήταν στην ουσία μία ανταλλαγή για τα σεξουαλικά όργανα της συζύγου του. Με αυτό τον τρόπο αποκτούσε ο σύζυγος δικαιώματα για σεξουαλική επαφή με εκείνη όποτε επιθυμούσε, εφόσον εκείνη πλέον του ανήκε. Η αξία του mehr μειωνόταν σε περιπτώσεις κατά τις οποίες εκείνη δεν ήταν πλέον παρθένα, ήταν διαζευγμένη ή χήρα. Αντίστοιχα το πόσο ή η αξία του mehr αυξανόταν σε περιπτώσεις που η κοπέλα ήταν νεαρής ηλικίας και πραγματοποιούσε το πρώτο της γάμο.

Γάμοι Οθωμανικής σουλτανικής οικογένειας:

²¹ ergenlik

Ανάμεσα σε εκείνους τους οποίους διέθεταν μεγαλύτερη οικονομική άνεση ώστε να βρίσκονται σε θέση να συντηρούν μία πολυάριθμη οικογένεια συγκαταλέγεται και η οθωμανική σουλτανική οικογένεια. Τα μέλη του Οίκου του Οσμάν στελέχωναν δίχως διακοπή τη μία και μοναδική δυναστεία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από το 14^ο αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου}. Η αναπαραγωγή και συνέχιση της δυναστείας είχε πολιτική σημασία. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι όφειλαν να εξασφαλίζουν τη συνέχιση της δυναστείας. Η πρακτική του γάμου για τον οσμανικό οίκο είχε πολιτικό πρόσημο μόνο σε πρώιμο στάδιο της αυτοκρατορίας, με την έννοια πως εξασφάλιζε τόσο την ομαλή αναπαραγωγή απογόνων και μελλοντικών διαδόχων, όσο και την εξασφάλιση συμμαχιών. Σε δεύτερο στάδιο η συνέχιση της δυναστείας εξασφαλιζόταν μέσω παλλακίδων του χαρεμιού του Σουλτάνου και μόνον, δίχως πλέον να θεωρείται απαραίτητος ο γάμος μεταξύ Σουλτάνων και γυναικών ισχυρών ξένων ηγεμόνων ώστε να συγκροτηθούν δυναμικές συμμαχίες. Οι γάμοι των σουλτάνων από τον 14^ο με 15^ο αιώνα άρχισαν να φθίνουν με κάποιες ελάχιστες εξαιρέσεις να σημειώνονται με το Σουλεϊμάν Α', επονομαζόμενος και Μεγαλοπρεπής ή Κανουνί²², ενώ η ομαλή αναπαραγωγή του οίκου συνεχίστηκε με το θεσμό του χαρεμιού και των παλλακίδων. Πριν από αυτό το στάδιο της δυναστείας, ωστόσο, ο θεσμός του γάμου ήταν μία διπλωματικής και στρατηγικής σημασίας γεγονός.

Ο Οσμάν, ιδρυτής της Οθωμανικής δυναστείας, παρουσιάζεται πως είδε ένα όνειρο, το οποίο αργότερα διηγήθηκε στον σείχη Εντεμπαλί. Ο σείχης ερμήνευσε το όνειρο ως ένα μήνυμα σταλμένο από το Θεό. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Εντεμπαλί το όνειρο περιείχε θεϊκό μήνυμα, ένα μήνυμα που έδινε στον Οσμάν και στους απογόνους του την άδεια του Θεού να δεσπόσουν και να κυριαρχήσουν επί γης. Το φεγγάρι, το οποίο βρισκόταν στον όνειρο του Οσμάν, ο σείχης ερμήνευσε πώς ήταν η κόρη του και το δέντρο η οικογένεια και οι απόγονοι που θα αποκτούσε ο Οσμάν μαζί της. Το όνειρο σύμφωνα με τον Εντεμπαλί έδειχνε τη σύναψη γάμου μεταξύ του Οσμάν και της κόρης του ίδιου. Το όνειρο ήταν η δικαιολογία, η εξήγηση που δόθηκε για τον λόγο σύναψης του γάμου. Ο γάμος αυτός στην ουσία του ήταν το «συμβόλαιο» συμμαχίας μεταξύ του Οσμάν και της κόρης του Εντεμπαλί. Από αυτό τον γάμο γεννήθηκε ο Ορχάν και η συνέχιση της δυναστείας ξεκίνησε. Ωστόσο, η πρακτική του γάμου δεν συνεχίστηκε από την πλειοψηφία των Οθωμανών σουλτάνων. Η πρακτική κράτησε έως το 16^ο

²² Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 1993, σ 70.

αιώνα, όπως ήδη ανέφερα. Οι γάμοι που συνάπτονταν κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα με πριγκίπισσες δυναστικών γειτονικών οικογενειών σε αρκετές περιπτώσεις από χριστιανικές οικογένειες πραγματοποιούνταν για λόγους εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής²³.

Μετά το Μουράτ Β' και το γάμο του με την κόρη του Γεωργίου Μπράνκοβιτς, ο οποίος ήταν ηγεμόνας της σημερινής Σερβίας το 1435, δεν πραγματοποιήθηκαν άλλοι γάμοι συμφέροντος-διπλωματικού χαρακτήρα με Οθωμανό σουλτάνο. Ανάλογοι γάμοι κατά τη διάρκεια του 15^{ου} αιώνα πραγματοποιούνταν μόνον με πρίγκιπες της δυναστείας, όμως όχι με τον ίδιο το σουλτάνο. Η σύναψη των εν λόγω γάμων ήταν στρατηγικών σκοπιμοτήτων « [...] προκειμένου να ενισχύσουν τη στρατιωτική και διπλωματική σχέση του κράτους σε ένα περιβάλλον ασταθών συνασπισμών.»²⁴. Μοναδική εξαίρεση τέλεσης γάμου Οθωμανού αυτοκράτορα είναι εκείνη του Σουλεϊμάν Α' με τη Χουρέμ σουλτάνα, η οποία ωστόσο προερχόταν από το αυτοκρατορικό χαρέμι. Η συνέχεια του Οσμανικού Οίκου πραγματοποιούνταν με παλλακίδες, χριστιανές οι οποίες προσηλυτίζονταν στο Ισλάμ. Ο ρόλος του χαρεμιού ήταν η αναπαραγωγή και διατήρηση της δυναστείας. Η ύπαρξη πολυάριθμων συντρόφων αύξανε αυτόματα τις πιθανότητες του εκάστοτε σουλτάνου απόκτησης ενός άνδρα απογόνου. Είναι γνωστό πως στην Οθωμανική αυτοκρατορία μόνο άνδρες απόγονοι κατείχαν έναντι των γυναικών αδελφών τους το δικαίωμα να κυβερνήσουν, όταν κάποια στιγμή ένας από εκείνους διαδεχόταν τον προηγούμενο σουλτάνο²⁵.

²³ Όπως παραπάνω σ. 29.

²⁴ Όπως παραπάνω σ. 70.

²⁵ Όπως παραπάνω σ. 17.

ΕΝΟΤΗΤΑ II

Το Διαζύγιο

Το διαζύγιο, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, ορίζεται από τον ίδιο τον προφήτη των μουσουλμάνων, Μωάμεθ, ως τη πιο ανεχθή πράξη εκ των επιτρεπτών πραγμάτων. Το διαζύγιο είναι μια επιτρεπτή, επομένως, πράξη στην ισλαμική θρησκεία, ως μία λύση ώστε το ζευγάρι να μην υποκρίνεται στα πλαίσια του γάμου. Ωστόσο, αποτελεί την έσχατη λύση σε έναν πλέον ανεπιθύμητο γάμο. Η καθ' αυτή φύση του μουσουλμανικού διαζυγίου φανερώνει ανισότητες ανάμεσα στη γυναίκα και στον άντρα. Πιο συγκεκριμένα, το διαζύγιο ως προς τη διεκπεραίωση του φαίνεται πως είναι μία ξεκάθαρα αντρική υπόθεση, υπό την έννοια πως η λήξη του γάμου συμβαίνει μόνο με τη δική του προσωπική θέληση - πλην ακραίων περιπτώσεων, στις οποίες υπάρχει η παρέμβαση του καδής -. Ο σύζυγος διαθέτει την δυνατότητα να χωρίσει τη σύζυγο του χωρίς την παρουσία μαρτύρων. Το εν λόγω διαζύγιο ονομάζεται talak. Το talak θεωρείται έγκυρο, είτε έγινε ηθελημένα είτε άθελα από την πλευρά του. Βέβαια, υπάρχει ένα χρονικό περιθώριο κατά το οποίο ο σύζυγος έχει τη δυνατότητα να ανακαλέσει πίσω τη σύζυγο του. Στην περίπτωση που μία τέτοια ενέργεια δεν συμβεί, το διαζύγιο ισχύει κανονικά, ενώ ταυτόχρονα η σύζυγος δικαιούται να λάβει ένα ποσό ως αποζημίωση από τον πρώην σύζυγο της.

Υπάρχουν, τρεις περιπτώσεις κατά τις οποίες η σύζυγος είναι σε θέση να χωρίσει το σύζυγο της. Παρόλα αυτά η υπεροχή του άντρα τονίζεται εμφανέστατα ακόμα και στις συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Γυναίκα και Διαζύγιο

Οι περιπτώσεις διαζυγίου με πρωτοβουλία της γυναίκας είναι οι εξής τρεις:

- Η πρώτη περίπτωση είναι η περίπτωση της εφηβείας (Khiyar al-bulugh).
- Η δεύτερη περίπτωση είναι όταν ο σύζυγος παραχωρεί στη σύζυγο τη δυνατότητα διαζυγίου.
- Η τρίτη και τελική περίπτωση είναι η περίπτωση του khul/hul διαζυγίου.

Ειδικότερα, ως προς την πρώτη περίπτωση του Khayar al-bulugh η νεαρή κοπέλα είναι εκείνη η οποία ασκεί το δικαίωμα της λήξης του γάμου της, όμως τα πράγματα δεν είναι απλά. Αυτή η μέθοδος διαζυγίου αφορά κοπέλες και μόνον, οι οποίες δόθηκαν για γάμο σε παιδική ηλικία και πλέον οι ίδιες δεν επιθυμούν να συνεχίσουν τον γάμο τους. Στην περίπτωση κατά την οποία μια κοπέλα επιθυμούσε να ακολουθήσει αυτού του είδους διαζύγιο είχε τη δυνατότητα να το πράξει όταν έφτανε σε μία συγκεκριμένη στιγμή της εφηβείας της, ακόμα και χωρίς τη συγκατάθεση του συζύγου της . Η διαδικασία έχει ποικίλους και ειδικούς περιορισμούς έτσι ώστε να εφαρμοστεί το συγκεκριμένο διαζύγιο.

Σύμφωνα με τον πρώτο περιορισμό μπορεί να αξιοποιήσει τη δυνατότητα της μόνο κατά τη πρώτη εμφάνιση εμμήνου ρύσης. Ο δεύτερος επιπλέον περιορισμός ταυτόχρονα με τον πρώτο ορίζει πως εκείνος ο οποίος την έδωσε σε γάμο θα πρέπει να ήταν οποιοσδήποτε άλλος συγγενής της, εκτός του πατέρα της και πλην του πατέρα τους πατέρας της, δηλαδή του παππού της. Ο γάμος θα εξακολουθούσε να διαθέτει ισχύ αν ο πατέρα ή η πλευρά του πατέρα ήταν εκείνη, η οποία είχε παραδώσει τη νύφη. Αν από την άλλη πλευρά, οι συγγενείς, οι οποίοι έδωσαν το κορίτσι σε προεφηβικό στάδιο για γάμο, ήταν συγγενείς από τη πλευρά αυτή τη φορά της μητέρας, τότε η σύζυγος και μόνο διαθέτει δικαίωμα να προκαλέσει τη λύση του γάμου της εφόσον το επιθυμεί. Εάν καθυστερήσει, τότε η επιλογή αυτή παύει να ισχύει.

Αν πράγματι βέβαια, εν τη φυσική απουσία των γονέων, ένα κορίτσι νεαρής ηλικίας είχε δοθεί σε γάμο από λοιπούς συγγενείς, ακόμα και στην περίπτωση που ζητούσε και έπαιρνε το διαζύγιο της, θα μπορούσε πρακτικά πλέον να επιστρέψει στο σπίτι των συγγενών που την πάντρεψαν; Η απορία που προκύπτει δεν εστιάζει σε συναισθηματισμούς των δύο πλευρών, της οικογένειας της και της ίδιας, παρά σε απλή καθημερινή κοινωνική συμπεριφορά. Ο νόμος της επιτρέπει τη διάλυση του γάμου της, κοινωνικά και πρακτικά ήταν, όμως, εφικτή μία τέτοια κίνηση;

Εφόσον οι ίδιοι οι πλησιέστεροι συγγενείς της πραγματοποιήσαν το γάμο της, ακόμα κι εάν εκείνη τη στιγμή της εφηβείας της επιθυμούσε το διαζύγιο, θα τη δέχονταν πίσω; Ειδικότερα στη περίπτωση μίας οικονομικά ασθενέστερης οικογένειας θα ήταν εφικτό να επιθυμούν να επιβαρυνθούν με ένα επιπρόσθετο στόμα που θα έπρεπε να θρέψουν; Η απάντηση προφανώς μάλλον θα διαφέρει ανά περίπτωση, από οικογένεια σε οικογένεια, αλλά δεν παύει να δημιουργεί ερωτηματικά στο αν και κατά πόσο ήταν

«εγκλωβισμένη» από την οικογένεια της μέσα σε ένα γάμο, εφόσον δεν μπορούσε να καταφύγει οπουδήποτε αλλού, ειδικότερα εάν δεν διέθετε οικονομική ευχέρεια για να το πράξει. Ωστόσο, κάτι τέτοιο θα πρέπει να απασχολούσε τις γυναίκες όλων των τύπων διαζυγίου.

Ως προς τη δεύτερη περίπτωση το διαζύγιο προέρχεται από τον άντρα, όμως φαινομενικά έχει προκύψει από επιθυμία της συζύγου. Ο δεύτερος τύπος διαζυγίου είναι κάπως ιδιαίτερος. Το διαζύγιο αυτό θεωρείται, παρόλα αυτά, ένα από τους τύπους διαζυγίων από την πλευρά της συζύγου. Αυτό συμβαίνει διότι η πρόταση του διαζυγίου μπορεί να προέρχεται από το σύζυγο, όμως είναι ταυτόχρονα στα χέρια της γυναίκας να αποφασίσει τη χρήση αυτού του δικαιώματος ή όχι.

Ακριβώς, όπως στη πρώτη περίπτωση με το *Khiyar al-bulugh*, και εδώ συναντά επίσης κανείς περιορισμούς και «ψιλά γράμματα». Το διαζύγιο αυτό προερχόμενο από τον άντρα, αλλά εκτελούμενο από τη σύζυγο έχει επίσης ένα χρονικό περιθώριο εκτέλεσης. Εάν ο άντρας δώσει αυτή τη δυνατότητα στη γυναίκα του αυτό δε σημαίνει πως την εκχωρεί αιωνίως.

Και σε αυτή την περίπτωση αν η σύζυγος καθυστερήσει να απαντήσει, επομένως καθυστερήσει να χρησιμοποιήσει την ευκαιρία που της δόθηκε, τότε η επιλογή αυτή παύει να ισχύει. Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται με ακρίβεια ο χρόνος της απάντησης της. Ήταν, μια βδομάδα, τρεις μέρες, μία ώρα; Αν μπορούμε να καταλάβουμε από τη μελέτη του Colin Imper « *Women, Marriage and Property: Mahr in the Behcetul Fetava of Yeniseheri Abdullah* »²⁶, αφήνεται να εννοηθεί πως η γυναίκα θα έπρεπε να απαντήσει εκείνη τη στιγμή, ούτε καν μια ώρα μετά. Εάν καθυστερούσε, τότε και αυτή η επιλογή χανόταν. Όπως διαπιστώνουμε τα δύο εκ των τριών διαζυγίων προερχόμενα από τη γυναίκα έχουν κυριολεκτικά μία χρονική στιγμή που μπορούν να τεθούν σε λειτουργία.

Ως προς τη τρίτη περίπτωση του *hul* διαζυγίου η κατάσταση είναι λίγο διαφορετική από τις παραπάνω δύο περιπτώσεις. Το *hul* δεν είναι αντίστοιχο των άλλων δύο περιπτώσεων. Ο σύζυγος, είναι εκείνος που χωρίζει τη σύζυγο του, όμως με προτροπή της ίδιας. Το διαζύγιο αυτό καθ' αυτό βγαίνει από τη πλευρά του άντρα, αλλά η σύζυγος είναι εκείνη, η οποία έχει κάνει τη πρόταση-προσφορά. Αυτός είναι ο λόγος

²⁶ C. Imper, "*Women, Marriage and Property: Mahr in the Behcetul Fetava of Yeniseheri Abdullah*", Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Brill, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 84-85.

που το hul είναι ένα εκ των διαζυγίων των μουσουλμάνων γυναικών. Εκείνη είναι που κάνει τη προσφορά. Το hul απαρτίζεται από δύο σκέλη, από την προφορά της γυναίκας και την αποδοχή της προσφοράς από το σύζυγο. Για όποιο λόγο κι αν πάρθηκε η απόφαση ενός τέτοιου διαζυγίου, προκειμένου να θεωρηθεί έγκυρο πρέπει να υπάρξει από τη μία μεριά η πρόταση-προσφορά και από την άλλη η αποδοχή της. Τι εννοούμε, όμως, λέγοντας πρόταση-προσφορά;

Στο Κοράνι, το ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων στη Σούρα 2: 229 αναφέρεται πως²⁷: «Δεν είναι νόμιμο για σένα να παίρνεις από ό,τι τους έχεις δώσει εκτός αν το ζευγάρι φοβάται πως ίσως δεν ακολουθεί τις δεσμεύσεις του Θεού. Αν φοβάσαι πως δεν θα συνεχίσουν τις δεσμεύσεις του Θεού, δεν είναι λάθος για εκείνη να εξαργυρώσει τον εαυτό της.» Σύμφωνα μάλιστα με κάποιες εκδοχές από τα hadith²⁸ τον Προφήτη των μουσουλμάνων Μωάμεθ πλησίασε μία μουσουλμάνη, η οποία επιθυμούσε να χωρίσει το σύζυγο της με το όνομα Thabit, σύντροφος του Μωάμεθ. Εκείνη ονομαζόμενη Habiba bint Sahl, απευθύνθηκε στο Προφήτη θέλοντας να εκφράσει την επιθυμία της για διαζύγιο. Ο Προφήτης τη ρώτησε αν θα ήταν διατεθειμένη να επιστρέψει τον κήπο τον οποίο της είχε δώσει ο σύζυγος της ως mehr κάτι στο οποίο συμφώνησε. Ο σύζυγος της το αποδέχθηκε και εκείνη ως «εξαργύρωση» έλαβε το διαζύγιο της. Η πρακτική αυτή ονομάζεται hul.

Η σύζυγος, λοιπόν, μέσω του hul, εφόσον οι άλλες δύο περιπτώσεις δεν είναι δυνατές, εξαγοράζει ουσιαστικά τον εαυτό της έναντι μίας ανταλλαγής, συνήθως υλικής φύσεως. Ο όρος «εξαγοράζει» τον εαυτό της εισάγεται με την έννοια των «λύτρων» έτσι ώστε να αποδεσμευτεί από τον ανεπιθύμητο πλέον γάμο της. Ειδικότερα, η σύζυγος συνήθως έδινε ή παραιτούνταν από μέρος ή ολόκληρη τη προίκα της, το mehr. Είτε παραιτούνταν από διατροφές τις οποίες όφειλε να πληρώσει ο άντρας στη σύζυγο του προκειμένου να συντηρηθούν μικρά παιδιά που είχαν προκύψει εντός του κοινού έγγαμου βίου τους.

²⁷ Κοράνι, ελληνική μετάφραση, Τελευταία επίσκεψη: 06/07/19:

<https://www.scribd.com/doc/35386936/%CE%A4%CE%BF-%CE%9A%CE%BF%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B1-%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC>

²⁸ Το hadith, ή αλλιώς παράδοση είναι ο βίος του Προφήτη του Ισλάμ, Μωάμεθ. Πολλοί πιστοί μουσουλμάνοι ερμηνεύουν το hadith ως τον τρόπο με τον οποίο ο Μωάμεθ δρούσε στη ζωή του. Το πως ερμήνευε ο ίδιος τις εντολές του Θεού κι άρα δρούσε. Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε πως το hadith λειτουργεί ως τον «οδηγό», όταν οι πιστοί δεν γνωρίζουν πως να ερμηνεύσουν μία κατάσταση στη ζωή τους, η οποία να είναι σύμφωνη με το Κοράνι.

Παρόλα αυτά, κανένα διαζύγιο δε μπορούσε να δοθεί, εάν δε συνυπήρχε η σχετική σύμφωνη γνώμη του συζύγου. Βέβαια, στην περίπτωση που ο άντρας αρνούταν να δώσει διαζύγιο στη σύζυγο του ο γάμος εξακολουθούσε να παραμένει κανονικά σε ισχύ, παρά τη προφανή αντίθεση της γυναίκας. Σε κάθε περίπτωση το βέτο που ασκούσε ο άνδρας στη διάλυση του γάμου του ήταν ακλόνητο.

Το μόνο που της έμενε σε μία τέτοια περίπτωση ήταν να προσπαθήσει να διαπραγματευτεί ξανά και ξανά έως ότου επιτέλους πετύχει το στόχο της, το διαζύγιο. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να κατανοήσουμε πως σε καμία περίπτωση το hul δε θα μπορούσε να συγκριθεί με το αντίστοιχο talak. Στην περίπτωση του hul η γυναίκα χρειαζόταν οπωσδήποτε την έγκριση του άνδρα της, ενώ αντίστοιχα στο talak η σύζυγος δεν είχε λόγο.

Δικαστικά έγγραφα στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποδεικνύουν πως κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα αρκετές γυναίκες αποφάσιζαν να προσφύγουν στο δικαστήριο, ώστε να βγάλουν το hul διαζύγιο τους²⁹. Από το 1742 - 1745 ανάμεσα στις δέκα με δώδεκα μουσουλμάνες γυναίκες έφερνε ενώπιον δικαστηρίου αίτημα για hul διαζύγιο.

Για παράδειγμα μία μουσουλμάνα με το όνομα Ayşe, κόρη του Abdullah, ήταν μία εκ των δώδεκα³⁰. Φέρεται να παρευρέθηκε στο δικαστήριο για την υπόθεση της από τις είκοσι επτά Μαρτίου έως τις είκοσι τέσσερις Απριλίου του 1743. Διέμενε σε μία μουσουλμανική συνοικία στην περιοχή Fatih, Kecerî Pîr εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης, στη καρδιά της πόλης.

Σύμφωνα με τα έγγραφα που φαίνεται να κατέθεσε, ενώπιον δικαστή και του συζύγου της, την επιθυμία της να πάρει hul διαζύγιο, λέγοντας πως εκείνη και ο σύζυγος της δεν είχαν καθόλου καλές σχέσεις. Επιπλέον κατέθεσε πως ο άντρας της όφειλε ένα καθυστερημένο ποσό προίκας, mehr, ύψους 2,500 άκτσε. Το ποσό αυτό ήταν πρόθυμη σύμφωνα και με την πρακτική του hul να ξεχάσει, με άλλα λόγια να παραιτηθεί από τη διεκδίκηση του με αντάλλαγμα το διαζύγιο. Ο σύζυγος, Esseyid Ali Celebi αποδέχτηκε τη πρόταση και η Ayşe κατόρθωσε να χωρίσει. Ακριβώς όπως ορίζει η

²⁹ Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire, We Don't Get Along: Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century*, Brill, 1997, σ. 275.

³⁰ Από το Μουσταφά Κεμάλ και μετά κατά τον 20^ο αιώνα οι Τούρκοι απέκτησαν επίθετο, έως πρότινος προσδιορίζονταν με το όνομα και το όνομα τους και το όνομα του πατέρα τους, το ίδιο και οι γυναίκες.

πρακτική του hul η Ayşe από τη μία πλευρά έκανε μία προσφορά πρόταση, ενώ από την άλλη ο Esseyid την αποδέχτηκε. Το μοτίβο, της πρότασης/προσφοράς – αποδοχής, του hul ακολουθήθηκε και η δικαστική απόφαση έδωσε το διαζύγιο³¹.

Τα διαθέσιμα δεδομένα μόνο υπαινίσσονται το αριθμό των γυναικών που κατέφευγαν στο hul διαζύγιο, παραθέτοντας ένα μέσο όρο κι όχι τον ακριβή αριθμό των υποθέσεων.

Ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο παράδειγμα, όσες επανειλημμένες φορές κι αν η σύζυγος του είχε μείνει σταθερή στη θέση της ως προς το διαζύγιο ουδεμία σημασία θα είχε κάτι τέτοιο στο δικαστήριο. Αν ο σύζυγος δεν αποδεχτεί την πρόταση όσα χρόνια και αν περάσουν κανένα διαζύγιο δεν μπορεί να υπογραφεί από τα χέρια του καδή χωρίς τη συγκατάθεση του. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, όπου ο σύζυγος δεν τελέσει εντός ενός χρονικού πλαισίου ολοκληρωμένο γάμο, δεν υπάρξει ολοκληρωμένη σεξουαλική πράξη μεταξύ των συζύγων, με δική του υπαιτιότητα, ή αν υποφέρει από κάποια βαριά μορφής ειδικούς ασθένειας, η οποία του προκαλεί εμφανή σημάδια. Σε κάθε άλλη περίπτωση ο σύζυγος μπορεί να αρνηθεί επ' αόριστο τις προτάσεις της συζύγου του, δίχως να υπάρξει πρόβλημα. Σε αυτό το σημείο οι κοινωνικές αλλά και πλέον νομικές διαφορές, αν αναλογιστεί κάποιος την πρακτική του διαζυγίου στον οθωμανικό μουσουλμανικό κόσμο, μεταξύ των δύο φύλων είναι εμφανείς. Εντοπίζονται ανάμεσα στο χάσμα, το οποίο υπήρχε μεταξύ των διαζυγίων του άντρα και των διαζυγίων της γυναίκας. Τα δύο φύλα είχαν διαφορετικές αξιώσεις.

Ο σύζυγος με μία απλή φράση που την επαναλάμβανε τρεις φορές μπορούσε να χωρίσει τη σύζυγο του, δίχως να επηρεάζεται το διαζύγιο αυτό καθ' αυτό από την δική της επιθυμία. Η Οθωμανή μουσουλμάνα γυναίκα, αντιθέτως, ακόμα και στην περίπτωση που επιθυμούσε διαζύγιο απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η σύμφωνη γνώμη του συζύγου της. Η ίδια όφειλε να «παζαρέψει» την ελευθερία της, αντίθετα ο άντρας μπορούσε να την επιβάλλει. Οι απαρνήσεις εκ μέρους του συζύγου ίσως να ήταν επακόλουθο από της επί πολλά μη έτη τεκνοποίησης του ζευγαριού και την υποτιθέμενη υπαιτιότητα της στείρας συζύγου³².

Η απόκτηση παιδιού ήταν ένα από τα βασικά κίνητρα σύναψης γάμου. Ή ακόμα και η μη απόκτηση ενός αρρενα απογόνου. Η μη απόκτηση του θα ήταν με την ίδια λογική

³¹ Madeline C. Zilfi, «*Women in the Ottoman Empire, We Don't Get Along: Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century*», Brill, 1997, σ. 275.

³² Όπως παραπάνω, σ. 292-295.

μία βασική αιτία ως προς τη λύση του. Σαφώς, εντός των πλαισίων μίας πολυγαμικής θρησκείας, όπως το Ισλάμ, με μία πρώτη ματιά κάποιος να θεωρούσε πως κάτι τέτοιο δεν αποτελούσε πρόβλημα καθώς οι απόγονοι που δεν πρόκυπταν με τη μία σύζυγο, θα μπορούσαν να αποκτηθούν με τη δεύτερη. Έχει διευκρινιστεί όμως ήδη πως η πρακτική της πολυγαμίας αφορούσε ανώτερα οικονομικά στρώματα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα οποία θα είχαν τα οικονομικά μέσα να συντηρήσουν το ζην, αλλά και το ευ ζην των συζύγων τους όπως και ολόκληρης της οικογένειας. Τα κατώτερα οικονομικά στρώματα ήταν μονογαμικά, ακριβώς διότι μπορούσαν να συντηρήσουν μόνο μία σύζυγο. Το νεαρό της ηλικίας υποδηλώνεται από την συχνή αναφορά εξαρτώμενων ανήλικων τέκνων, συχνά βρεφών ή ακόμα και αγέννητων μωρών³³.

Το 18^ο αιώνα είναι συχνά τα περιστατικά hul διαζυγίων³⁴. Στα hul διαζύγια παρατηρείται και η ύπαρξη σε πολλές περιπτώσεις παιδιών, μικρών παιδιών ή ακόμα και γυναίκες στο στάδιο της κύησης, όπως αναφέρθηκε ήδη. Επομένως, το κίνητρο αυτού του τύπου διαζυγίου σίγουρα, τουλάχιστον όχι καθολικά, να μην ήταν η αδυναμία τεκνοποίησης, αλλά πράγματι όπως στη κατάθεση της τόνισε η Ayşe, οι «καθόλου καλές σχέσεις» ανάμεσα στο ανδρόγυνο. Ίσως, σε κάποιες περιπτώσεις, αυτό το οποίο σήμερα χαρακτηρίζουμε ως «ασυμφωνία χαρακτήρων». Πιθανότατα το αίτιο που ωθούσε στο hul διαζύγιο να ήταν η νεότητα του ζευγαριού, η νέα κατάσταση του γάμου και οι ριζικές αλλαγές που έφερνε μαζί του σε δύο άτομα που πρότινος βρίσκονταν υπό την επίβλεψη των γονιών του.

Η ύπαρξη διαζυγίου δεν αποτελούσε βαρύ κοινωνικό στίγμα, το οποίο λειτουργούσε αποτρεπτικά σε έναν νέο μελλοντικό γάμο με έναν άλλο άνθρωπο, τόσο για τον άντρα, όσο και για την γυναίκα. Και οι δύο μπορούσαν να προχωρήσουν σε έναν νέο γάμο.

Η πρακτική του hul ήταν διαδεδομένη όπως παρατηρείται περισσότερο στο αστικό περιβάλλον παρά σε αγροτικές περιοχές. Μάλιστα παρατηρούνται διαφορές στα ποσοστά των hul ακόμα και στην ίδια την Κωνσταντινούπολη από περιοχή σε περιοχή, από συνοικία σε συνοικία και ειδικότερα σε συνοικίες πλουσίων. Ενδεχομένως, η μεγαλύτερη οικονομική άνεση στα ανώτερα στρώματα να ωθούσε τις μουσουλμάνες

³³ Στην Οθωμανική αυτοκρατορία εξαρτώμενα τέκνα ήταν παιδιά κάτω της ηλικίας των δώδεκα. Ιδίως τα αγόρια από την ηλικία των δεκατριών με δεκατεσσάρων ετών φορολογούνταν και θεωρούνταν πλέον ενήλικα. Τα δε αγόρια από την ηλικία των επτά ετών θεωρούνταν αρκετά ώριμα ώστε να φύγουν από τη κηδεμονία της μητέρας σε εκείνη του πατέρα αν κι εφόσον το ζευγάρι είχε χωρίσει.

³⁴ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

γυναίκες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο hul καθώς οι ίδιες δεν αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα, επομένως και η λύση του γάμου τους και η ανταλλαγή παραδείγματος χάριν του mehr να μην αποτελούσε ένα μεγάλο οικονομικό πλήγμα για εκείνες. Ειδικότερα αν η οικογένεια από την οποία προέρχονταν ήταν εξίσου πλούσια.

Το διάστημα που ακολουθούσε το διαζύγιο ήταν από νομικής άποψης σημαντικό. Αν η γυναίκα αποκτούσε παιδί έως και δύο χρόνια μετά τη λύση του έγγαμου βίου της, τότε στο νεογέννητο παιδί αυτόματα αναγνωριζόταν νομικά η πατρότητα του από τον πρώην σύζυγο³⁵. Για τους ιεροδικαστές το παιδί συνδεόταν αυτόματα με το πρόσωπο του πρώην συζύγου. Κατά αυτό τον τρόπο μέσω της επιβολής αυτού του κανόνα ο νόμος εξυπηρετούσε ένα βαθύτερο σκεπτικό. Να μειώσει το εύρος των μη αναγνωρισμένων παιδιών γεννημένα σε άνομες σχέσεις, όπως επίσης εξυπηρετούσε την υπογράμμιση της νομική κατωτερότητα, υποταγή της γυναίκας. Κάτι τέτοιο διαφαίνεται επίσης από το ότι ο νόμος δεσμεύει το σύζυγο σε παροχές κατά τη διάρκεια του γάμου. Ένα ποσό συντήρησης -*nafaqa*- με το οποίο η σύζυγος θα μπορεί να διαθέτει τα προς το ζην ή αν ο σύζυγος της διαθέτει οικονομική άνεση το ευ ζην.

Μετά τη λήξη ενός γάμου ήταν επόμενο να προκύψουν ζητήματα και να αρχίσουν περιουσιακές διεκδικήσεις και προστριβές. Οικονομικές διεκδικήσεις, όπως και θέματα κηδεμονίας ανήλικων τέκνων. Καθώς χώριζε το ζευγάρι έπρεπε μαζί να χωρίσουν και οι περιουσίες των δυο μελών, οι οποίες κατά τη διάρκεια του γάμου ήταν κάτι το κοινό. Κάτι τέτοιο από μόνο του δεν αποτελούσε μία εύκολη υπόθεση, πόσο δε άλλωστε όταν στη μέση βρίσκονταν παιδιά.

Περιουσιακά θέματα και Κηδεμονία παιδιών:

Το διαζύγιο αυτό καθ' αυτό σαν μία νομική πράξη όπως διαπιστώσαμε παραπάνω αποτελεί στο κόσμο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μία νομική διαδικασία χρονοβόρα και σε καμία περίπτωση ευχάριστη τόσο για τα δύο μέλη όσο και για τις οικογένειες τους. Πόσο δε μάλλον όταν το θέμα δε παύει εκεί. Τα αντικείμενα των διαφωνιών τους είχαν να κάνουν με αντικείμενα που φέρει το κάθε νοικοκυριό, απλά καθημερινά πράγματα, ανάλογης αξίας της οικονομικής τους κατάστασης. Ως προς τα περιουσιακά θέματα επομένως οι προστριβές ήταν μεγάλες.

³⁵ . Imper, "Women, Marriage and Property: Mahr in the Behcetul Fetava of Yeniseheri Abdullah", Madeline C. Zilfi, Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era, Brill, Νέα Υόρκη, 1997, σ. 83.

Πιο συγκεκριμένα ως προς το hul διαζύγιο, ακριβώς επειδή εκ φύσεως είναι ένας τύπος διαζυγίου, το οποίο εμπεριέχει τα δύο σκέλη της προσφοράς και της αποδοχής, ο άντρας εύκολα θα μπορούσε να «εκβιάσει» τη κατάσταση αποκομίζοντας ως αντάλλαγμα πολλά περισσότερα από εκείνα που κατά τη διάρκεια του γάμου έδωσε ως δώρο, mehr, ή υποσχέθηκε πως θα έδινε. Η νομική διαδικασία του hul από μόνη της ανέφερε μόνο το υλικής φύσεως -συνήθως χρηματικό ποσό- αντάλλαγμα για το διαζύγιο. Δεν ανέφερε, παραδείγματος χάρι, τη διατροφή του ή των τέκνων του ζευγαριού. Όλα τα υπόλοιπα έπρεπε να διευθετηθούν μέσω ξεχωριστών νομικών διαδικασιών³⁶.

Το hul διαζύγιο επηρεαζόταν αρκετά από τη συμπεριφορά του συζύγου, εφόσον ο γάμος συνεχιζόταν κανονικά χωρίς την αποδοχή του ίδιου, διέθεται τη δυνατότητα να εκμεταλλευτεί το αίτημα της συζύγου του ώστε ασκήσει πιέσεις κοστολογώντας το διαζύγιο τους με μια ευνοϊκότερη προσφορά προς εκείνον. Εννοώντας να συμπεριληφθούν στην προσφορά της ανταλλαγής αντικείμενα ή και χρηματικά ποσά, τα οποία η γυναίκα είχε νόμιμο δικαίωμα να κρατήσει. Ο σύζυγος κατά αυτό το τρόπο αποκτούσε παραπάνω από όσα είχε δώσει. Φυσικά, το hul είναι μία ανταλλαγή, δεν ήταν ανήθικο για τον άντρα να ζητούσε από τη σύζυγο του να παραιτηθεί από τη προίκα της ή από τη διατροφή των παιδιών τους, στη περίπτωση που είχαν.

Η απέχθεια του νόμου εκφράζεται όταν την ωθεί να παραιτηθεί από περιουσιακά αντικείμενα που ανέκαθεν βρίσκονταν κάτω από τη δική της δικαιοδοσία και δεν της δόθηκαν ποτέ. Τότε ήταν που κινδύνευε να προσβάλει το πνεύμα του νόμου της Shari'a, η οποία επιτρέπει όπως αναλύσαμε παραπάνω το hul διαζύγιο. Συχνά αντικείμενα υπό διαφωνία εντάσσονταν σε νομικές διαδικασίες, οι οποίες ακολουθούσαν ξεχωριστά του hul. Εξαιτίας μη σωστής διευθέτησης μεταξύ των πρώην συζύγων εμφανίζονταν στο ιεροδικαστήριο υποθέσεις περιουσιακής διεκδίκησης στις οποίες ο ένας από τους δύο αρνείται να επιστρέψει το ή τα συμφωνημένα αντικείμενα. Τα προβλήματα αυξάνονταν ειδικότερα όταν ο τύπος του διαζυγίου δεν ήταν hul επομένως τα κοινά περιουσιακά στοιχεία δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως προσφορά και άρα να καταγραφούν στις νομικές διαδικασίες.

³⁶ Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire, We Don't Get Along: Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century*, Brill, 1997, σ. 285.

Πέρα ωστόσο από τα υλικά αγαθά η διάλυση του γάμου δεν επηρέαζε μόνο το ζευγάρι αλλά επιπρόσθετα τις οικογένειες τους και κυρίως τα παιδιά που είχαν προκύψει. Τόσο η θρησκεία όσο και ο νόμος της Shari' a κάνουν λόγο για τα δικαιώματα του παιδιού σε μια καλή και άνετη ζωή, ενώ οι γονείς χρίζονταν υπεύθυνοι να καλύπτουν αυτές τις ανάγκες.

Ως προς τη κηδεμονία η μητέρα είχε το δικαίωμα να κρατήσει την κηδεμονία των παιδιών της. Η κηδεμονία από τη μεριά της κρατούσε έως τη στιγμή ωρίμανσης των παιδιών της. Από τη στιγμή της ωρίμανσης και μετέπειτα τα παιδιά περνούσαν από τη κηδεμονία της μητέρας σε εκείνη του πατέρα, καθώς υπήρχε η αντίληψη πως πλέον τα παιδιά έπρεπε να περάσουν από το στάδιο της φροντίδας της μητέρας στο στάδιο της ωρίμανσης δίπλα στην αντρική πατρική φιγούρα, ειδικότερα αν τα παιδιά ήταν αγόρια. Σε περίπτωση απουσίας του πατέρα αναλάμβαναν οι πατρικοί παππούδες τους. Ποια ήταν όμως η ηλικία της ωρίμανσης στην οποία οριζόταν η εν λόγω αλλαγή; Ανάλογα με το φύλο φαίνεται πως στους γιούς ήταν η ηλικία των επτά ετών και η αντίστοιχη στις κόρες η ηλικία των εννέα ετών. Τα κορίτσια συγκεκριμένα μεταφέρονταν στον πατέρα τους και όταν έφταναν σε κατάλληλη ηλικία γάμου παντρεύονταν ώστε να μεταφερθούν και πάλι στην οικία του συζύγου τους αυτή τη φορά³⁷.

Το δικαστήριο και όχι οι γονείς ήταν το αρμόδιο όργανο, το οποίο αποφάσιζε ποιο ήταν το κατάλληλο ποσό για τις καθημερινές ανάγκες των παιδιών τους. Οι γονείς δικαιούνταν με τη σειρά τους να επιστρέψουν στο δικαστήριο ανά καιρούς, ώστε να ζητήσουν προσαρμογές στη διατροφή εάν και εφόσον η οικονομική τους κατάσταση είχε χειροτερέψει. Το δικαστήριο λάμβανε υπόψη του μεταξύ άλλων και την οικονομική κατάσταση των γονέων.

Εάν η μητέρα ήταν εκείνη που είχε αναλάβει τη διατροφή του παιδιού κατά την ανταλλαγή του *hul*, ωστόσο στη πορεία ήταν οικονομικά αδύναμη, τότε ο πατέρας είχε υποχρέωση να αναλάβει παρά τη συμφωνία, δίχως αυτό να επηρεάζει το διαζύγιο περί αθέτησης των όρων του καθώς προείχε η διασφάλιση των ομαλών συνθηκών διαβίωσης του παιδιού. Πράγματι, οι γονείς είχαν το δικαίωμα να προσφύγουν στο τοπικό καδή ώστε να διευθετηθούν βάσει νέων δεδομένων οι υποχρεώσεις του κάθε γονέα. Δεν είχαν όμως δικαίωμα να βρίσκουν δικαιολογίες ώστε να απαλλάσσονται

³⁷ Όπως παραπάνω, σ. 285-296.

από τα δικαιώματα του παιδιού κι αυτό από τη στιγμή της γέννησης του έως τη στιγμή της ωρίμανσης.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙΙ

Γάμος, Διαζύγιο, Πολυγαμία και Οικογενειακό Δίκαιο στην Ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία:

Η μεταρρυθμιστική πολιτική του Τανζιμάτ στα 1856 εντάχθηκε σε μία δύσκολη περίοδο αναταραχών για την Οθωμανική αυτοκρατορία. Τόσο ο γραφειοκρατικός μηχανισμός, όσο και οι ίδιοι οι κάτοικοι της έπρεπε να προσαρμοστούν σε ριζικές αλλαγές, οι οποίες πραγματοποιούνταν εντός των πλαισίων του Τανζιμάτ³⁸. Η ολοένα αυξανόμενη εμπορική δραστηριότητα στη Κωνσταντινούπολη με ξένους εμπόρους τροφοδοτεί κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές στο κοινωνικό σύνολο της πόλης. Η επαφή με ξένους επηρέαζε τη γλώσσα, τις συνήθειες και τη γενικότερη καθημερινότητα και συμπεριφορά των ανθρώπων. Η συνάντηση πολλών διαφορετικών εθνοτήτων, βέβαια, συναντάται σε εμπορικά σημεία της αυτοκρατορίας όπως σαφώς ήταν η Κωνσταντινούπολη. Στην ενδοχώρα του κράτους μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε πως η επαφή δεν ήταν τόσο μεγάλη έως καθόλου σε κάποια απομακρυσμένα ειδικά χωριά. Επομένως, όλα όσα θα δούμε σε αυτή την ενότητα αφορούν μεγάλες πόλεις-εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας.

Μέσα από τις αλλαγές που προέκυψαν επήλθαν και «πολιτισμικές μεταρρυθμίσεις»³⁹. Αυτό το οποίο εννοείται ως πολιτισμικές μεταρρυθμίσεις είναι οι αλλαγές που προέκυψαν από την επιρροή που υπήρξε στη συναναστροφή διαφορετικών πληθυσμών λόγω του μεταναστευτικού κύματος προς οθωμανικά εδάφη. Ο πληθυσμός, ο οποίος εισέρρεε προς την πρωτεύουσα και άλλα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν μουσουλμανικός, αλλά διέθετε τη δική του ταυτότητα. Σε αυτό συμβάλει παράλληλα και η προσφυγική ροή νέων ομάδων ανθρώπων, οι οποίοι αρχίζουν να εισρέουν στην πρωτεύουσα με τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στα

³⁸ Journal of History, *Marriage in the Late Ottoman Empire*, Nihan Altinbas, Sage, 2014, σ. 1.

³⁹ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

πλαίσια του Κριμαϊκού πολέμου, 1853-1856. Μεταναστατευτικά κύματα μουσουλμάνων της Αιγύπτου όπως επίσης μουσουλμάνων της περιοχής των Βαλκανίων, της Ρωσίας αρχίζουν να εισέρχονται στην πρωτεύουσα.

Εντός της περιόδου του Τανζιμάτ η αστική ζωή της Κωνσταντινούπολης αλλάζει. Δημιουργήθηκαν μέσα δημόσιας μετακίνησης. Η εισαγωγή νέων μέσων δημόσιας μετακίνησης, όπως το ατμόπλοιο και εισαγωγή σιδηροδρομικού δικτύου, το οποίο διασυνδεόταν με τον ευρωπαϊκό σιδηροδρομικό δίκτυο και τις πρωτεύουσες της δυτικής Ευρώπης, αλλάζει και διευκολύνει τον αστικό χώρο της Οθωμανικής πρωτεύουσας⁴⁰. Η μετακίνηση γίνεται σαφέστερα ευκολότερη και γρηγορότερη συγκριτικά με τις προηγούμενες περιόδους. Οι νέες μέθοδοι μεταφοράς μείωσαν τις αποστάσεις τόσο ως προς τους δημόσιους χώρους, αλλά και τις κοινωνικές αποστάσεις μεταξύ αντρών και γυναικών⁴¹. Τα μέσα μαζικής μεταφοράς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας χρησιμοποιούνταν καθημερινά και από τα δύο φύλα. Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω η σύναψη των γάμων σε παλαιότερες πριν το Τανζιμάτ εποχές προ έκυπτε μέσα από τους γονείς. Η συνάθροιση γυναικών στα διάφορα χαμάμ της αυτοκρατορίας παρείχε τη δυνατότητα στις γυναίκες να βγουν από τα σπίτια τους να κοινωνικοποιηθούν με γυναίκες εκτός του δικού τους οικογενειακού πλαισίου⁴². Μητέρες έρχονταν σε επαφή με υποψήφιες νύφες για τους γιούς τους στα χαμάμ αλλά και με τις γυναίκες που τις συνόδευαν, το οικογενειακό τους δηλαδή περιβάλλον. Όμως, και πάλι η γνωριμία ερχόταν μέσα από το οικογενειακό πλαίσιο.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα παρατηρείται η ίδρυση και αύξηση των εφημερίδων που απευθύνονταν σε γυναικείο κοινό. Εφημερίδες όπως η Kadınlar Dunyasi και Turk Kadini έδιναν έμφαση στο γυναικείο φύλο της αυτοκρατορίας, μιλώντας για θέματα τα οποία απασχολούσαν τη καθημερινότητα της ζωής μίας γυναίκας. Τα θέματα ποικίλαν. Οι στήλες των περιοδικών κάλυπταν από τα θέματα της φροντίδας των παιδιών, υγείας και νοικοκυριού, αλλά αναφέρονταν επίσης και στα δικαιώματα των γυναικών. Ο Τύπος όπως καταλαβαίνουμε είχε καθημερινή επιρροή στις γυναίκες που μπορούσαν να διαβάσουν τις φυλλάδες του. Θέματα της καθημερινότητας αλλά και η προσέγγιση

⁴⁰ Sena Bayraktaroglu, *Development of Railways in the Ottoman Empire and Turkey*, Bogazici University, 1995, σ. 10-16.

⁴¹, *Journal of History, Marriage in the Late Ottoman Empire*, σ. 2-3.

⁴² Montague. Letters.

των γυναικών απέναντι στο νοικοκυριό -περιβάλλον- τους και κυρίως απέναντι στην αυτοπροσδιορισμό τους, την αντιμετώπιση τους, επηρέαζαν τη κρίση και τη συνολική θεώρηση του εαυτού τους. Επηρέαζαν την εικόνα της θέσης τους μέσα στην κοινωνία και στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Σε αυτά τα έντυπα οι μουσουλμάνες είχαν τη δυνατότητα να αφουγκραστούν απόψεις ή και προβληματισμούς άλλων γυναικών, οι οποίες απέστελλαν γράμματα προς τα περιοδικά. Απαιτώντας μία αλλαγή. Εκπαίδευση, εργασία ή ακόμα και τα δικαιώματα τους, είτε αυτά ήταν από το δικαίωμα τους να μπορέσουν να φορέσουν ρούχα της αρεσκείας τους, είτε μέχρι να συνάψουν γάμο με τον άντρα της αρεσκείας τους⁴³.

Την εποχή της Δεύτερης Συνταγματικής περιόδου της αυτοκρατορίας, μεταξύ των Βαλκανικών και του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου περί τα 1908-1918, ιδρύθηκαν οργανισμοί γυναικών. Οι οργανισμοί μιλούσαν και υποστήριζαν σταθερά τα δικαιώματα των γυναικών, για τα οποία είχε ήδη αρχίσει να γίνεται λόγος με την εμφάνιση των γυναικείων περιοδικών που αναφέρθηκαν παραπάνω.⁴⁴ Μουσουλμάνες κατά τη περίοδο αυτή άρχισαν να φοιτούν σε Πανεπιστήμια, κυρίως σε παιδαγωγικά τμήματα, όπως επίσης και να εργάζονται συστηματικότερα σε σύγκριση με το παρελθόν, όπου η εργασία τους βρισκόταν περισσότερο στον υφαντουργικό κλάδο. Πολλές μουσουλμάνες άρχισαν να εργάζονται πλέον ως δασκάλες.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο περίπου τρία εκατομμύρια άνδρες είχαν χάσει τη ζωή τους ή τραυματιστεί κατά την διάρκεια των προηγούμενων χρόνων διεξαγωγής πολεμικών συγκρούσεων. Οι πόλεις επηρεαζόμενες από το πόλεμο δε μπορούσαν να σιτίσουν πλήρως το πληθυσμό τους, ειδικότερα όταν ο αριθμός των κατοίκων μίας πόλης ήταν αυτός της Κωνσταντινούπολης. Η απόρροια του πολέμου στον αντρικό πληθυσμό ήταν σημαντική και επηρέασε άμεσα τις μουσουλμάνες γυναίκες, οι οποίες είχαν συγγενικούς ή δεσμούς γάμου μαζί τους, καθώς σύμφωνα με τον Ισλαμικό νόμο οι γυναίκες τους στηρίζονταν έντονα στην οικονομική ενίσχυση την οποία τους παρείχαν.

Οι περισσότερες, όχι στο σύνολο τους όλες, οι μουσουλμάνες ήταν αγράμματες και αδυνατούσαν να βρουν απασχόληση. Όσες αποφάσιζαν να παντρευτούν ξανά κατόρθωναν να επαναφέρουν τα οικονομικά τους και επομένως το σύνολο της ζωής

⁴³ Journal of History, *Marriage in the Late Ottoman Empire*, σ. 2-3.

⁴⁴ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

τους σε μία «κανονικότητα». Αυτό, ωστόσο, ήταν το ευτυχέστερο σενάριο. Σε πολλές περιπτώσεις μουσουλμάνες δεν είχαν τη δυνατότητα προοπτικής ενός νέου γάμου, ο οποίος θα τις έβγαζε από τη δυσμενή τους θέση. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων ένας πολύ μεγάλος αριθμός των αντρών πέθαινε, όμως κάποιοι άλλοι παρέμεναν για χρόνια στις λίστες των αγνοουμένων. Σύμφωνα με νομικά άρθρα της νομολογίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι μουσουλμάνες έως τότε δεν είχαν τη δυνατότητα να χωρίσουν έναν ανεπιθύμητο σύζυγο χωρίς τη συγκατάθεση διάλυσης γάμου από τη πλευρά του συζύγου⁴⁵. Κάτι τέτοιο συνεπάγει πως οι μουσουλμάνες σύζυγοί τους δεν είχαν τη δυνατότητα να επαναπαντρευτούν εφόσον ο θάνατος του προηγούμενου συζύγου τους δεν ήταν βέβαιος, με άλλα λόγια δεν είχε ταυτοποιηθεί. Σε αυτά τα πλαίσια πολλές μουσουλμάνες κατέληγαν στην πορνεία μη κατορθώνοντας να βρουν άλλη απασχόληση. Εντός τέτοιων αντιξοων συνθηκών το 1916 το Υπουργείο Πολέμου πήρε την απόφαση να συνάψει την Kadınlar Calistirma Cemiyeti Islamiyyesi, Επιτροπή Απασχόλησης Οθωμανών Μουσουλμάνων Γυναικών⁴⁶.

Παρατηρούμε από τα παραπάνω πως ο θεσμός του γάμου για τουλάχιστον τις Οθωμανές μουσουλμάνες στις οποίες επικεντρώνεται η παρούσα εργασία ήταν ζωτικής σημασίας. Καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τουλάχιστον οι μουσουλμάνες, που δεν είχαν να περιμένουν από την πατρογονική τους περιουσία την εξασφάλιση μίας άνετης ζωής, η προοπτική της σύναψης γάμου ήταν ο μόνος δρόμος εξέλιξης. Τόσο για βιοποριστικούς λόγους όσο και δευτερευόντως κοινωνικούς. Σαφώς, ο γάμος στα πλαίσια των κοινωνικών προτύπων του ισλαμικού κόσμου στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ο προορισμός κάθε κοριτσιού το οποίο ερχόταν σε αυτόν τον κόσμο. Να γίνει σύζυγος και στη συνέχεια μητέρα. Εφόσον αγράμματες και κοινωνικά «αδύνατο»⁴⁷ να εργαστούν προκειμένου να συντηρούν τους εαυτούς τους πλήρως οραματίζονταν το γάμο ως την προοπτική και τη φυσική εξέλιξη της ζωής τους. Άλλωστε και τα γυναικεία έντυπα που κυκλοφορούσαν έμμεσα ως προοπτική έβλεπαν κι εκείνα ως απώτερη εξέλιξη το γάμο. Προωθούσαν στο αναγνωστικό τους κοινό, ειδικότερα το Kadınlar Dunyasi, το δικαίωμα της εκπαίδευσης των κοριτσιών ώστε να ικανοποιηθούν τόσο οικογενειακοί όσο και κοινωνικοί σκοποί. Μία πεπαιδευμένη

⁴⁵ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

⁴⁶ Όπως παραπάνω, σ. 3.

⁴⁷ Παρότι το Ισλάμ αυτούσιο δεν αποδοκιμάζει την εργασία των γυναικών.

μητέρα θα μπορούσε να φέρει εις πέρας μία καλύτερη ανατροφή των παιδιών της, αλλά και να μεγαλώσει ένα μελλοντικό στρατιώτη, ο οποίος θα υπηρετούσε την πατρίδα του⁴⁸.

Εξαιτίας νομικών άρθρων της νομικής Σχολής Hanafi του Ισλαμικού νόμου μουσουλμάνες, οι οποίες επιθυμούσαν διαζύγιο, ακόμα και στην περίπτωση που είχαν υποστεί εγκατάλειψη ή κακοποίηση δεν είχαν την δυνατότητα λήξης του γάμου τους⁴⁹. Η κατάσταση των μουσουλμάνων γυναικών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας άρχισε να λαμβάνεται υπόψιν από τους δικαστές και τους πολιτικούς άνδρες της χώρας από τα τέλη του 19^{ου} και έπειτα. Η απόρροια των πολέμων, τα γυναικεία περιοδικά που έδιναν τη δυνατότητα στις μουσουλμάνες να έρθουν σε επαφή με άλλες γυναίκες και τα προβλήματα τους μέσα από τις στήλες τους και τα διάφορα κοινωνικά κινήματα έδωσε το έναυσμα προς την μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου περί τα 1917⁵⁰.

Η οικογένεια έπαψε να θεωρείται μία ιδιωτική, αλλά εντάχθηκε στη δημόσια σφαίρα. Με άλλα λόγια το κράτος είχε πλέον τη δυνατότητα να παρεμβαίνει. Ειδικότερα, μετά την εξέγερση των Νεότουρκων περί τα 1908. Η πολιτική τους είχε την τάση να παρεμβαίνει και σε ιδιωτικά θέματα δομής της οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, το κίνημα των Νεότουρκων πίστευε έντονα πως η κατάργηση της πολυγαμίας ήταν ένας άμεσος στόχος, ο οποίος έπρεπε να επιτευχθεί. Η βάση της συγκεκριμένης κοινωνικής τους τοποθέτησης βρισκόταν στη θεώρηση πως μόνο μέσα στα πλαίσια μίας μονογαμικής σχέσης, ενός μονογαμικού γάμου και από τις δύο πλευρές θα έφερνε ισορροπία ανάμεσα στο ζευγάρι. Ισότητα ανάμεσα στα δύο μέλη του ζεύγους. Οι νεαρές μουσουλμάνες θα είχαν τη δυνατότητα υποστηριζόμενες από το κράτος να συνεχίσουν την εκπαίδευση τους εφόσον πλέον και για τα κορίτσια ήταν υποχρεωτική. Τα γυναικεία τουρκικά περιοδικά ενθάρρυναν τις αναγνώστριες τους, όπως ειπώθηκε παραπάνω, να διεκδικούν το δικαίωμα τους στη μόρφωση τόσο για κοινωνικούς, αλλά και εθνικιστικούς σκοπούς. Το κίνημα των Νεότουρκων θεωρούσε πως οι γυναίκες θα μπορούσαν μέσω της εκπαίδευσης να γίνουν «μητέρες» του κράτους. Μορφωμένες μητέρες, οι οποίες θα μεγάλωναν στα πλαίσια εθνικού φρονήματος γιους που θα μάχονταν για τη πατρίδα τους. Αυτές ήταν οι πεποιθήσεις των Ενβέρ Πασά και του Κεμάλ Ατατούρκ, οι οποίοι δημιούργησαν σχολικά συστήματα για την εκπαίδευση των

⁴⁸ Journal of History, *Marriage in the Late Ottoman Empire*, σ. 4.

⁴⁹ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

⁵⁰ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

νεαρών μουσουλμάνων γυναικών. Θωρούσαν την ιδέα ενός μη μορφωμένου κοριτσιού ως οπισθοδρομική. Δεν άρμοζε ειδικότερα στις βλέψεις του Κεμάλ για ένα πιο σύγχρονο, εξευρωπαϊσμένο κράτος.

Στην ύστερη Οθωμανική αυτοκρατορία οι γυναίκες άρχισαν να υιοθετούν την ευρωπαϊκή νοοτροπία ντυσίματος. Στα περιοδικά της εποχής εντοπίζεται μία τάση των γυναικών προς τον καλλωπισμό τους, όπως επίσης και μία γενικότερη ανησυχία ως προς την εμφάνιση τους. Στην Turk Kadini μουσουλμάνες εξέφραζαν τις ανησυχίες τους σχετικά με την μαντίλα⁵¹. Η μαντίλα ως τότε θεωρούνταν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ενδυμασίας των μουσουλμάνων γυναικών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η θρησκευτική επιταγή ορίζει πως κάθε μουσουλμάνη στην εφηβεία της αν το επιθυμεί θα ήταν καλό για την πίστη της να εντάξει τη hijab στο ντύσιμό της όταν θα εξέρχεται από το σπίτι της και όταν θα βρίσκεται μπροστά σε μη mahram άντρες.

⁵¹ Όπως παραπάνω, σ. 5.

Εικόνα 1. Γυναικεία αμφίεση εκτός οικίας, περί τα 1890, πιθανόν Κωνσταντινούπολη. Edwin A. Grosvenor, Constantinople, Boston 1895.⁵²

Πλήθος γυναικών άρχισαν να δηλώνουν την άρνηση τους να φορέσουν τη μαντίλα, η οποία για αιώνες στην αυτοκρατορία ήταν αναπόσπαστο κομμάτι των μουσουλμάνων γυναικών. Κάποιες δήλωναν πως η μαντίλα τις περιόριζε στην εύρεση μελλοντικού συζύγου υποστηρίζοντας πως θα ήταν ευκολότερη η θέση τους σε αυτό το ζήτημα δίχως τη μαντίλα, η οποία λειτουργούσε ως ένα εμπόδιο για τη μόρφωση, την εργασία ακόμα και τη γνωριμία μελλοντικού συζύγου. Υπήρχε, ωστόσο, και το

⁵² Donald Quateart, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922, (μτφ.) Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.

αναγνωστικό κοινό που διαφωνούσε με αυτούς τους ισχυρισμούς θεωρώντας πως το ένα δε συνάδει με το άλλο. Η μαντίλα τους δεν τις περιόριζε όπως υποστήριζαν.

Εικόνα 2. Γυναικεία εμφάνιση, Κωνσταντινούπολη, 1907.⁵³

Επίσης στην Turk Kadini αναφερόντουσαν περιστατικά όπου μουσουλμάνες περπατούσαν στους δρόμους της Κωνσταντινούπολης ακόμα και ώρες «απαγορευμένες» για μία γυναίκα αργά τη νύχτα ακόμα και τα μεσάνυχτα, αντιμιλούσαν στις αρχές, κανόνιζαν συγκεντρώσεις, μιλούσαν δυνατά ώστε να προκαλέσουν αναταραχή σε συντηρητικούς άντρες αλλά και για να αφυπνίσουν άλλες γυναίκες γύρω τους. Στο ίδιο περιοδικό με το όνομα Ethem Nejad αναφέρει σε γράμμα του τη διαπίστωση του πως αρκετές γυναίκες άρχιζαν να επισκέπτονται τους γείτονες

⁵³ Donald Quateart, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922, (μτφ.) Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.

για ψυχαγωγία, αλλά και το πως άρχιζαν να φλερτάρουν οι ίδιες στους δρόμους με άντρες. Κάτι το οποίο όπως αναφέρει είχε γίνει μία ιδιαίτερα δημοφιλής συνήθεια. Το δημόσιο, επομένως, προφίλ των γυναικών είχε διαφοροποιηθεί δραστικά το τελευταίο αιώνα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι μουσουλμάνες άρχιζαν να βγαίνουν από το σπίτι τους έξω στην κοινωνία. Δημιουργούσαν τα δικά τους θέλω και τις δικές τους απαιτήσεις τόσο στα πλαίσια της εκπαίδευσης όσο όμως και ως προς το γάμο τους, φτάνοντας σε σημείο να αρνούνται τη μαντίλα υιοθετώντας ένα δυτικότερο μοντέλο ντυσίματος θεωρώντας πως αυτό θα τους φέρει πλησιέστερα προς τη σύναψη γάμου με τον άντρα της αρεσκείας τους, όχι με τον άντρα που η οικογένεια τους θα όριζε για εκείνες. Παρατηρείται, βέβαια, μία γενικότερη «χειραφέτηση» των μουσουλμάνων γυναικών, αν θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε έτσι. Ωστόσο, η αλλαγή της κοινωνικής τους συμπεριφοράς δεν μπορεί να ταυτιστεί απόλυτα με τα δυτικά γυναικεία κινήματα. Η οθωμανική κοινωνία παρέμεινε πατριαρχική.

Οι Οθωμανές μουσουλμάνες σε αντίθεση με τις γυναίκες της Δύσης δεν απέρριπταν την ιδέα του γάμου, ως μια μορφή καταπίεσης της γυναίκας. Αντίθετα, εντός των πλαισίων του γάμου υιοθετούσαν μία ισότιμη αντιμετώπιση από την κοινωνία. Σε αντίστοιχες ερωτήσεις που έθετε το ίδιο περιοδικό στο αναγνωστικό τους κοινό οι γυναίκες ανέφεραν τον ιδανικό μελλοντικό τους σύζυγο⁵⁴. Κάποιες απαντούσαν πως θα προτιμούσαν ένα μορφωμένο σύζυγο, ενώ κάποιες άλλες επιθυμούσαν παράλληλα να διαθέτει και οικονομική άνεση, ώστε να μπορεί να τις παρέχει έναν άνετο βίο. Καμία από τις αναγνώστριες δεν έθεσε την αποστροφή της προς το θεσμό του γάμου ή την αποστροφή της από το να παντρευτεί η ίδια. Επομένως, οι βασική ιδέα του γάμου αυτού κάθε αυτού δεν αναιρέθηκε στο μυαλό των μουσουλμάνων γυναικών. Όλες διέθεταν την επιθυμία μελλοντικά να συνάψουν γάμο, όμως, εκείνο το οποίο διέφερε ήταν πως ο γάμος αυτός θα γινόταν υπό τις δικές τους προϋποθέσεις και με τα δικά τους αποκλειστικά κριτήρια. Ήταν σημαντικό εκείνη την εποχή το ζευγάρι να είχε συναντηθεί πριν το γάμο και οι δύο πλευρές να επιθυμούν την σύναψη του. Αναπτύχθηκε η πεποίθηση πως για να εξελιχθεί η σχέση σε έναν όμορφο και μακροχρόνιο γάμο το ζευγάρι θα έπρεπε να γνωρίζετε από πριν⁵⁵.

Ωστόσο, σε παραπάνω ενότητα είδαμε στις αφηγήσεις της Lucy Garnett να περιγράφει μία τυπική προσέγγιση με σκοπό το γάμο μεταξύ δύο οικογενειών κατά τον

⁵⁴ Όπως παραπάνω, σ. 6.

⁵⁵ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

19^ο αιώνα, η οποία ξεκάθαρα πρόκειται για μία τυπική σκηνή συνοικεσίου⁵⁶. Αντίθετα η Nihan Altinbas περιγράφει το ρεύμα της εποχής να θέλει τις μουσουλμάνες να προσχωρούν στο γάμο κατόπιν δική τους απόφασης και με βάση τα δικά τους κριτήρια. Οι δύο πηγές με μία πρώτη φαινομενική ματιά φαίνεται συγκρουσιακές. Παρόλα αυτά, σκεπτόμενοι περαιτέρω την εξέλιξη των εποχών θα διαπιστώσουμε πως καμία αλλαγή και καμία συνήθεια δε επιβάλλεται και παύει αντίστοιχα μέσα σε μία στιγμή. Πράγματι, οι επιστολές των μουσουλμάνων γυναικών προς τα περιοδικά *Turk Kadini* και *Kadinlar Dunyasi* δείχνουν μία ροπή της κοινωνίας προς άλλες πρακτικές πέραν του συνοικεσίου, μία τάση των γυναικών σε μια κάποιας μορφής χειραφέτησης.

Δεν θα ήταν θεμιτό να αποκλείσουμε ούτε το μία εκδοχή αλλά ούτε βέβαια και την άλλη. Ο μακρύς δέκατος ένατος αιώνας προς την Οθωμανική επικράτεια ήταν ένας αιώνας ανακατατάξεων, ριζικών αλλαγών, αναταραχών και συγκρούσεων τόσο σε πολιτικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Οι πρακτικές του παρελθόντος βρίσκονταν υπό συνεχή αμφισβήτηση. Αλλαγές στο στρατό, την κρατική οργάνωση σε πολιτικό επίπεδο, όπως και αλλαγές στις συνήθειες το ντύσιμο σε κοινωνικό επίπεδο σηματοδοτούν το κλίμα εκείνης της εποχής. Με άλλα λόγια δεν κρίνω θεμιτό να θεωρήσουμε πως όταν άρχισε η αλλαγή προς τις καινούργιες συνήθειες έπαψαν αυτόματα να υφίστανται οι παλιές. Με άλλα λόγια μιλάμε για μια εποχή που παλιό και καινούργιο συνυπάρχουν. Συνυπάρχουν, ίσως όχι αρμονικά, ωστόσο οι νοοτροπίες που για αιώνες «κατοικούσαν» στο νου των Οθωμανών δεν εξαλείφθηκαν διότι εμφανίστηκε μία άλλη προσέγγιση.

Εντός αυτών των πλαισίων της ρομαντικής θεώρησης της σύναψης του γάμου, από έρωτα η πολυγαμία άρχισε να αποδοκιμάζεται⁵⁷. Βρετανίδα ταξιδιώτης, η Lucy Mary Jane αναφέρει πως στη Κωνσταντινούπολη η πολυγαμία ανάμεσα στους Τούρκους δεν ήταν καθημερινό φαινόμενο και αυτό για οικονομικούς λόγους. Κάθε νέα σύζυγος σημαίνει ταυτόχρονα και επιπλέον χώρος, διαφορετικό δωμάτιο από τη προηγούμενη σύζυγο. Συνεπάγεται επιπρόσθετα καθημερινά έξοδα ως προς τη σίτιση, την ένδυση, της άλλα και τη συντήρηση του τόπου ζωής της (κοσμήματα κ.λπ.). Πράγματι, οι μουσουλμάνοι άντρες είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν έως τέσσερις συζύγους⁵⁸ με τη προϋπόθεση πως διέθεταν την οικονομική δυνατότητα να συντηρούν και τις

⁵⁶ Βλ.: παρούσα εργασία, σ. 8.

⁵⁷ Όπως παραπάνω, ίδια σ.

⁵⁸ Scott Rank, *Polygamy and Religious Polemics in the Late Ottoman Empire*, XE, XT, 2015, σ. 62.

τέσσερις, όπως επίσης και τα τέκνα που θα αποκτούσαν μαζί⁵⁹. Παρατηρεί πως παρότι η πολυγαμία υφίσταται ως προς τη δυναστική οικογένεια η πολυγαμία -αναφερόμενη και σε παλλακίδες- για τους Οθωμανούς υπηκόους ή Τούρκους όπως τους αποκαλεί είναι η εξαίρεση και σε καμία περίπτωση ο κανόνας. Στο βιβλίο της αναφέρεται επίσης χαρακτηριστικά στους λόγους για τους οποίους ένας σύζυγος παίρνει την απόφαση να προχωρήσει στη σύναψη ενός δεύτερου γάμου. Ειδικότερα, στη περίπτωση που η πρώτη σύζυγος δεν έχει κατορθώσει να χαρίσει στο σύζυγο της ένα παιδί ή δεν έχουν αποκτήσει ένα αγόρι, έναν με άλλα λόγια συνεχιστή άρρενα απόγονο του οίκου του πατέρα του, ο σύζυγος έπαιρνε τη απόφαση να προχωρήσει σε ένα δεύτερο γάμο με την προσδοκία να καλυφθεί η επιθυμία του προς τεκνοποίηση⁶⁰.

Ίσως η σύναψη ενός δεύτερου ή νέου γάμου να ήταν ένα μέσο ώστε ο σύζυγος και να αποκτήσει αυτό που επιθυμεί, στη προκειμένη περίπτωση την τεκνοποίηση, δίχως να χρειαστεί να χωρίσει τη προηγούμενη σύζυγο. Η τελευταία αν διαλυόταν ο γάμος της πιθανότατα να ερχόταν σε δυσμενή θέση επιστρέφοντας πίσω στο πατρικό της σπίτι όπου το πιθανότερο οι γονείς να επιθυμούσαν να ξαναπαντρέψουν τη κόρη τους. Το διαζύγιο ήταν μία νόμιμη κοινωνικά και θρησκευτικά διαδικασία, όμως ήταν η έσχατη πράξη εκ των επιτρεπτών πραγμάτων⁶¹. Βέβαιά, όλο αυτό δεν είναι παρά μία προσωπική εξήγηση-υπόθεση, επομένως δεν είναι και δε μπορεί να θεωρηθεί μια απόλυτη εξήγηση.

Το θέμα της πολυγαμίας, όπως αναφέρεται στο έργο της Nihan Altinbas, φαίνεται να δημιουργούσε αρνητικά συναισθήματα στο γυναικείο πληθυσμό. Συγκεκριμένα αναφέρεται σε άρθρο της Kadınlar Dunyasi που αναφέρει μεταξύ άλλων πως « [...] η γυναίκα οφείλει να γνωρίζει τα δικαιώματά της καλά και πως μόνο σε μία πυρηνική οικογένεια θα μπορούσε ένας άντρας και μία γυναίκα να φροντίσουν κατάλληλα τους ίδιους και τα παιδιά τους.»⁶². Η πολυγαμία άλλωστε καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής ιστορίας δεν αφορούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα, παρά τις ανώτερες οικονομικές τάξεις. Επομένως, εύλογα υπό μία τέτοια ματιά η κοινωνία, οι απλές καθημερινές Οθωμανές μουσουλμάνες, να έβλεπε τη πολυγαμία αν όχι σαν κάτι το αφύσικο, σαν κάτι, όμως, όχι επιθυμητό.

⁵⁹ Lucy Mary Jane Garnett, *Turkey of the Ottomans*, London, 1911, σ.206.

⁶⁰ Lucy Mary Jane Garnett, *Turkey of the Ottomans*, London, 1911, σ. Ίδια.

⁶¹ Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: middle eastern women in the early modern era*.

⁶² Journal of History, «*Marriage in the Late Ottoman Empire*», Nihan Altinbas, Sage, 2014, σ. 7.

Βέβαια, ακόμα και πλούσιες οικογένειες ήταν αντίθετες προς τη πολυγαμία όσον αφορούσε τις κόρες τους⁶³. Η αιτία βρισκόταν είτε σε ανησυχίες τους ως προς μία πιθανή μελλοντική κληρονομία προς τις κόρες τους, είτε διότι πολύ απλούστατα δεν ήταν τέτοια η επιθυμία τους. Σε περίπτωση πολυγαμίας η κόρη τους αναγκαστικά θα μοιραζόταν το μερίδιο που της αναλογούσε και με την ή τις υπόλοιπες συζύγους. Μάλιστα, έθεταν ως προϋπόθεση στο συμβόλαιο του γάμου πως ο σύζυγος δε θα σύναπτε επιπλέον γάμο, γάμους με άλλη γυναίκα καθ' όλη τη διάρκεια του έγγαμου βίου τους⁶⁴. Τα οθωμανικά δικαστήρια παρείχαν νομική υποστήριξη στις συζύγους των οποίων τα συζυγικά τους δικαιώματα είχαν παραβιαστεί⁶⁵. Στη περίπτωση που η σύζυγος είχε συμπεριλάβει στο συμφωνητικό του γάμου της τον όρο περί μονογαμίας του συζύγου -σαφώς για την ίδια ήταν αυτονόητο- αλλά ο άντρας επιθυμούσε ή προχωρούσε στη σύνναψη ενός επιπλέον γάμου τότε η σύζυγος είχε κάθε δικαίωμα να προσφύγει στο δικαστήριο υπερασπίζοντας τη θέση της.

⁶³ Scott Rank, *Polygamy and Religious Polemics in the Late Ottoman Empire*, ΧΕ, ΧΤ, 2015, σ. 62.

⁶⁴ Madeline C. Zilfi, "'We Don't Get Along!': Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century", *Women in the Ottoman Empire*, Brill, 1997, 264-296.

⁶⁵ Scott Rank, *Polygamy and Religious Polemics in the Late Ottoman Empire*, ΧΕ, ΧΤ, 2015, σ. 63.

Επίλογος

Η Οθωμανική αυτοκρατορία στους έξι συναπτούς αιώνες «ζωής» της πέρασε μέσα από μία σειρά θυελλωδών κυμάτων, τα οποία επέφεραν αλλαγές στο εσωτερικό της.

Η Οθωμανική σουλτανική οικογένεια, ο οίκος του Οσμάν, παρέμεινε ακλόνητος στη θέση του έως και το τέλος της αυτοκρατορίας και την αρχή του εθνικού κράτους της Τουρκίας, 1923. Παρόλα αυτά, το ίδιο ακλόνητη και αμετάβλητη δεν έμεινε και η κοινωνία. Οι βασικές αρχές της, όπως η θρησκεία κατόρθωσαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να επιβιώσουν, οι αλλαγές όμως στον τρόπο αντίληψης του «εγώ» ιδίως στις μουσουλμάνες γυναίκες επηρεάστηκε λίγο η πολύ, κυρίως στα μεγάλα αστικά και δυτικότερα κέντρα της αυτοκρατορίας.

Οι μουσουλμάνες γυναίκες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας διέθεταν δικαιώματα όπως εκείνο του διαζυγίου πολύ πριν από τις δυτικές χριστιανές γυναίκες των ευρωπαϊκών χωρών, παρά τις όποιες «υποσημειώσεις» κι αν ενεχότανε να υπήρχαν. Ο αέρας της εξευρωπαϊσμού, ο οποίος έπνεε ώθησε σιγά σιγά τη μουσουλμάνη γυναίκα να βλέπει το γάμο της υπό άλλους όρους, αλλά και τον κατέτασσε στο μυαλό της υπό άλλη βάση σε ένα διαφορετικό πλαίσιο προτεραιότητας. Οι συνεχείς πόλεμοι και η ανάγκη της για εκπαίδευση και εργασία λειτούργησαν ως αρωγοί, οι οποίοι άλλαξαν τα κριτήρια της τόσο ως προς το πότε επιθυμούσε να παντρευτεί, υπό ποιες συνθήκες και με ποιόν

Βιβλιογραφία

- Bilgehan Pamuk, Conditional Divorce in Ottoman Society: A Case from Seventeenth-Century Erzurum, bilig, Χειμώνας/2008.
- C. Imper, “Women, Marriage and Property: Mahr in the Behcetül Fetava of Yeniseheri Abdullah”, Madeline C. Zilfi, Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era, Brill, Νέα Υόρκη, 1997.
- Donald Quateart, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922, (μτφ.) Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.
- Leslie P. Peirce, The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire, New York, Oxford University Press, 1993.
- Lucy Mary Jane Garnett, *Turkey of the Ottomans*, Pitman, London, 1911.
- Nihan Altinbas, Journal of History, «*Marriage in the Late Ottoman Empire*», Sage, X.T., 2014.
- Madeline C. Zilfi, Women in the Ottoman Empire, « *We Don't Get Along: Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century*», Brill, 1997.
- Montagu, Lady Mary Wortley, Letters, 1689-1762, Campbell, London, 1992.
- Robert Mantran, Η καθημερινή ζωή στη Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, Αθήνα, 2008.
- Sena Bayraktaroglu, Development of Railways in the Ottoman Empire and Turkey, Bogazici University, 1995.
- Scott Rank, *Polygamy and Religious Polemics in the Late Ottoman Empire*, X.E., X.T., 2015.

Διαδικτυακοί Τόποι

- Ίδρυμα Αικατερίνη Λασκαρίδη: Travelogues: Με το βλέμμα των Περιηγητών:
<http://el.travelogues.gr/item.php?view=36965>
- Το Ιερό Κοράνιο, Συγκρότημα Βασιλιά Φαντχ, Μεδίνα Σαουδική Αραβία,
X.X. : <https://www.scribd.com/doc/35386936/%CE%A4%CE%BF-%CE%9A%CE%BF%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B1-%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC>

ΤΕΛΟΣ